

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΕΣΩΤΕΡΙΚΩΝ

εκδδα

ΕΘΝΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΔΗΜΟΣΙΑΣ ΔΙΟΙΚΗΣΗΣ ΚΑΙ ΑΥΤΟΔΙΟΙΚΗΣΗΣ

ΕΘΝΙΚΗ ΣΧΟΛΗ ΔΗΜΟΣΙΑΣ ΔΙΟΙΚΗΣΗΣ
ΚΑΙ ΑΥΤΟΔΙΟΙΚΗΣΗΣ

ΚΣΤ΄ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗ ΣΕΙΡΑ
ΤΕΛΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΤΙΤΛΟΣ

Πολιτικές Εγκατάστασης και Συγκέντρωσης
Πολιτιστικών Υποδομών και Δραστηριοτήτων σε μία
Αστική Περιοχή

ΤΜ. ΕΞΕΙΔΙΚΕΥΣΗΣ: ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗ ΔΙΟΙΚΗΣΗ

Επιβλέπων:

Καραχάλης Νικόλαος -Γεώργιος

Σπουδαστής:

Κοσκολέτος Σωτήριος

ΑΘΗΝΑ - 2020

**Πολιτικές Εγκατάστασης και Συγκέντρωσης Πολιτιστικών Υποδομών
και Δραστηριοτήτων σε μία Αστική Περιοχή**

ΕΣΔΔΑ, 2020

Επιβλέπων: Καραχάλης Νικόλαος-Γεώργιος

Σπουδαστής: Κοσκολέτος Σωτήριος

ΕΣΔΔΑ

Κοσκολέτος Σωτήριος ©

2020

Με την επιφύλαξη παντός δικαιώματος.

Δήλωση

«Δηλώνω ρητά ότι, η παρούσα εργασία αποτελεί αποκλειστικά προϊόν προσωπικής εργασίας, δεν παραβιάζει καθ' οιονδήποτε τρόπο πνευματικά δικαιώματα τρίτων και δεν είναι προϊόν μερικής ή ολικής αντιγραφής.»

Αθήνα, 20/09/2020

Κοσκολέτος Σωτήριος

Υπογραφή

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Αντικείμενο της παρούσας εργασίας είναι η εξέταση των πολιτικών εγκατάστασης και συγκέντρωσης πολιτιστικών υποδομών και δραστηριοτήτων σε αστικές περιοχές. Ο πολιτιστικός και δημιουργικός τομέας έχει καταστεί τις τελευταίες τρεις δεκαετίες, βασικός μοχλός για την οικονομική ανάπτυξη. Ειδικά για τις πόλεις, η επένδυση στον πολιτιστικό και δημιουργικό τομέα και σε σχετικά έργα ανάπλασης περιοχών, αποτελεί δημοφιλή παγκοσμίως πρόταση πολιτικής για την αστική ανάπτυξη. Μάλιστα, ενώ αρχικά η πολιτική αυτή είχε ως πεδίο αναφοράς και υλοποίησης τα αστικά κέντρα, πλέον παρατηρούμε τάσεις αποκέντρωσης και μετατόπισης στα προάστια και στην αστική περιφέρεια. Ωστόσο, και ενώ η πολιτική της πολιτιστικής ανάπτυξης των πόλεων, έχει ενισχύσει την πολιτιστική δραστηριότητα και ελκυστικότητά τους, ταυτόχρονα πυροδοτεί διαδικασίες *gentrification*, οι οποίες τείνουν να υπονομεύουν τις χωροκοινωνικές συνθήκες ανάπτυξης του πολιτιστικού τομέα, ενώ εντείνουν τις χωροκοινωνικές ανισότητες. Στην παρούσα εργασία, οι πολιτικές αυτές και οι επιδράσεις τους, εξετάζονται τόσο σε θεωρητικό επίπεδο, όσο και μέσα από τρεις περιπτώσεις μελέτης: το Λεκανοπέδιο της Αθήνας, το Παρίσι, με έμφαση στα βόρεια προάστια και το Άμστερνταμ, με έμφαση στη νοτιοανατολική του πλευρά.

Λέξεις – κλειδιά: πολιτιστικές υποδομές, πολιτιστικές συσπειρώσεις, αστικές πολιτικές, Αθήνα, Παρίσι, Άμστερνταμ

ABSTRACT

The scope of this thesis is to critically examine the policies for spatial agglomeration of the cultural infrastructure and cultural activities in the urban areas. The cultural and creative sector has become a key driver of economic growth over the last three decades. Especially for the cities, investment in the cultural and creative sector, as well as related urban regeneration projects is now a globally recommended urban development policy. Furthermore, while initially this policy took city centers as its field of reference and realisation, we now observe tendencies of decentralisation and suburbanisation of the cultural infrastructure and activities. Although culture-led urban development has enhanced cultural activity and urban attractiveness, at the same time these developments are associated with gentrification processes, which tend to undermine the socio-spatial conditions of cultural activity, while intensifying socio-spatial inequalities. In the present thesis, these policies, as well as their implications are examined both at a theoretical level, as well as through three case studies: the Athens Basin, Paris -with emphasis on its northern banlieue- and Amsterdam, emphasising on its southeast neighbourhoods.

Key-words: cultural infrastructure, cultural quarters, urban policies, Athens, Paris, Amsterdam

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Περίληψη.....	3
Abstract.....	4
Πίνακας Εικονογράφησης	6
Πίνακας Συντομογραφιών και Συντμήσεων.....	7
1. Εισαγωγή	8
2. Η χωρική διάσταση της πολιτιστικής και δημιουργικής οικονομίας	11
2.1. Η πολιτιστική και δημιουργική οικονομία	11
2.2. Εγκατάσταση και συγκέντρωση πολιτιστικών υποδομών και δραστηριοτήτων	12
3. Η αξιοποίηση του πολιτιστικού τομέα στην αστική ανάπτυξη.....	17
3.1. Πόλεις και πολιτιστική ανάπτυξη	17
3.2. Οι διαδικασίες Gentrification	22
4. Ανάπτυξη πολιτιστικών περιοχών στην αστική περιφέρεια – Δύο Περιπτώσεις Μελέτης.....	26
4.1. Το Άμστερνταμ και η περιοχή του Bijlmer	26
4.2. Το Παρίσι και η Plaine Commune - Περιοχή του Πολιτισμού και της Δημιουργίας	33
5. Ο πολιτιστικός τομέας της Αθήνας: Γεωγραφία και πολιτικές ανάπτυξης.....	41
5.1. Ο πολιτιστικός τομέας στην Αθήνα	41
5.2. Η γεωγραφία των πολιτιστικών δραστηριοτήτων στο λεκανοπέδιο της Αθήνας.....	43
5.3. Αστικές παρεμβάσεις στο λεκανοπέδιο της Αθήνας με έμφαση στον πολιτισμό.....	47
6. Συμπερασματικές παρατηρήσεις	55
Ξενόγλωσση βιβλιογραφία	58
Ελληνόγλωσση Βιβλιογραφία	63
Νομοθεσία.....	65
Άλλες Διαδικτυακές Πηγές	65

Πίνακας Εικονογράφησης

Εικόνα 1: Εξωτερική άποψη του Μουσείου Γκουγκενχάιμ στο Μπιλμπάο.....	20
Εικόνα 2: Το MACBA στη Βαρκελώνη.....	21
Εικόνα 3: Αεροφωτογραφία συγκροτημάτων κατοικιών στην περιοχή του Bijlmer	30
Εικόνα 4: Εξωτερική άποψη και συναυλία στο Heineken Music Hall στο Bijlmer	32
Εικόνα 5: Εξωτερική άποψη και η αίθουσα του Bijlmer Parktheater	33
Εικόνα 6: Εξωτερική άποψη του Heesterveld Creative Community.....	34
Εικόνα 7: Πάρκο κοινωνικής κατοικίας στο Epinay-sur-Seine.....	35
Εικόνα: 8: Εξωτερική άποψη του κτηρίου που στεγάζει το 6B	36
Εικόνα 9: Άποψη των Mains d’Oeuvres.....	37
Εικόνα 10: Όψεις αστικής αναζωογόνησης στο Front Populaire	40
Εικόνα 11: Η πλατεία της Τεχνόπολης πριν και μετά την ανάπλαση.....	45
Εικόνα 12: Ο χώρος εκδηλώσεων στα «Λιπάσματα»	52
Εικόνα 13: Άποψη του Ακροπόλ από την οδό Αβέρωφ.....	54

Πίνακας Συντομογραφιών και Συντμήσεων

ΑΕΠ	Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν
ΑΜΕΑ	Άτομα με Ειδικές Ανάγκες
ΑΠΑ	Ακαθάριστη Προστιθέμενη Αξία
ΕΕ	Ευρωπαϊκή Ένωση
ΕΜΣΤ	Εθνικό Μουσείο Σύγχρονης Τέχνης
ΚΠΙΣΝ	Κέντρο Πολιτισμού Ίδρυμα Σταύρος Νιάρχος
ΜΜΕ	Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης
ΜΜΜ	Μέσα Μαζικής Μεταφοράς
ΟΗΕ	Οργανισμός Ηνωμένων Εθνών
ΟΛΠ Α.Ε.	Οργανισμός Λιμένος Πειραιώς Ανώνυμη Εταιρεία
CDT	Contrat de Développement Territorial
MACBA	Museu d'Art Contemporani de Barcelona
ΤτΕ	Τράπεζα της Ελλάδος
UNCTAD	United Nations Conference on Trade and Development
UNDP	United Nations Development Programme
UNESCO	United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization
ΥΠΠΟΑ	Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού

1. Εισαγωγή

Η εργασία εξετάζει τις πολιτικές εγκατάστασης και συγκέντρωσης πολιτιστικών υποδομών και δραστηριοτήτων στον αστικό χώρο, μέσα από τρεις περιπτώσεις μελέτης: το λεκανοπέδιο της Αθήνας, το Άμστερνταμ, με έμφαση στην περιοχή του Bijlmer και στην Plaine Commune στον μητροπολιτικό χώρο του Παρισιού. Αφετηριακή θέση είναι ότι ο αστικός χώρος δεν περιορίζεται στη φυσική/υλική του διάσταση, αλλά αποτελεί προϊόν των συνολικών κοινωνικών σχέσεων, ενώ εκφράζει την κουλτούρα και τις αξίες που επικρατούν σε κάθε ιστορική περίοδο. Οι πόλεις υπάρχουν και εξελίσσονται μέσα από την ιστορία τους, ενώ αλλάζουν, ανάλογα με τις ευρύτερες κοινωνικές μεταβολές και με την επίδραση αστάθμητων παραγόντων (βλέπε Lefebvre, 1996, σσ.100-101, Castells, 1972, σ. 115, Βαΐου και Χατζημιχάλης, 2012, σ. 13).

Η αναδιάρθρωση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής που ακολούθησε την κρίση της δεκαετίας του '70, είχε ως κύρια χαρακτηριστικά την αποβιομηχάνιση των παραδοσιακών βιομηχανικών χωρών, με την ταυτόχρονη διαδικασία επανεδαφικοποίησης της βιομηχανικής παραγωγής στα μέχρι τότε μη βιομηχανικά κράτη που αναδύθηκαν από την ιστορική διαδικασία της αποαποικιοποίησης (Panitch and Gindin, 2012, σ.117). Η νέα θέση των ανεπτυγμένων καπιταλιστικών χωρών στον διεθνή καταμερισμό εργασίας, χαρακτηρίστηκε από την τριτογενοποίηση των οικονομιών τους, δίνοντας έμφαση σε δραστηριότητες έντασης γνώσης και τεχνολογίας. Η διαδικασία αυτή είχε επίσης επίδραση στην αλλαγή του χαρακτήρα της εργασίας, καθώς και τις μεταβολές στην ταξική σύνθεση των ανεπτυγμένων χωρών, ενισχύοντας την εκπροσώπηση των μεσαίων στρωμάτων των πόλεων, με υψηλό πολιτιστικό κεφάλαιο (βλέπε Bourdieu, 1984).

Στο πλαίσιο της παγκοσμιοποίησης, υλοποιήθηκαν βαθιές και με διάρκεια διαδικασίες αναδιάρθρωσης του αστικού χώρου, δημιουργώντας νέες μορφές ιδιοποίησης και κατανάλωσής του. Οι στρατηγικές αστικής ανάπτυξης, στο πλαίσιο των διαδικασιών της νεοφιλελευθεροποίησης, βασίστηκαν στη νέα οικονομία των υπηρεσιών, ακολουθώντας πολιτικές απορρύθμισης, ιδιωτικοποίησης και προσέλκυσης επενδύσεων. Η πολεοδομία, ως ειδική τεχνική επεξεργασίας του αστικού χώρου, ανέλαβε την ανάπλαση του σε αυτή τη νέα φάση, αυτή τη φορά ως *διάκοσμο* του νεοφιλελεύθερου καπιταλισμού (βλέπε Ντεμπόρ, 1992; 2016, σ.150), ενισχύοντας την ελκυστικότητα επιλεγμένων αστικών περιοχών.

Στο πλαίσιο αυτό, η εγκατάσταση πολιτιστικών υποδομών και η ανάπτυξη πολιτιστικών δραστηριοτήτων είχε καθοριστική επίδραση στη νέα οργάνωση του αστικού χώρου. Η ανάδειξη πόλων της πολιτιστικής οικονομίας προσέλκυσε και άλλους οικονομικούς κλάδους, όπως η ψυχαγωγία, ο τουρισμός και το real estate, διαμορφώνοντας νέες τοπικές αγορές εργασίας. Οι νέες θέσεις εργασίας, στον πολιτιστικό τομέα, όπως και στους υπόλοιπους τομείς της νέας οικονομίας, έφεραν ως κύρια στοιχεία τον άυλο, συναισθηματικό χαρακτήρα, την προσωρινότητα και την επισφάλεια, την αυτονομία των παραγωγικών υποκειμένων, μαζί με έναν ενισχυμένο ατομικισμό και ελλιπή συλλογική συγκρότησή (βλέπε Harvey, 1989, και Negri & Hardt, 2000, σσ.389-396)

Αν και δεν υπάρχει ένα ενιαίο μοντέλο αστικής πολιτιστικής ανάπτυξης, τις τελευταίες δύο δεκαετίες κυριαρχεί το μοντέλο της λεγόμενης «δημιουργικής πόλης». Η κατασκευή πολιτιστικών υποδομών μεγάλου όγκου και πρωτοποριακής αρχιτεκτονικής, με λειτουργία τοποσήμων (landmarks) -αποκαλούμενοι συχνά «έργα ναυαρχίδες» ή «λευκοί ελεφάντες»¹ όπως και η διοργάνωση διεθνούς εμβέλειας φεστιβάλ, με την επιδίωξη της μεγιστοποίησης της τοπικής επισκεψιμότητας, κατέστησαν κυρίαρχες στρατηγικές αστικής ανάπτυξης. Από την άλλη, οι δραστηριότητες που εστιάζουν στην ενίσχυση της τοπικής πολιτιστικής παραγωγής, συνοδεύουν αυτή τη συζήτηση ως πόλοι προσέλκυσης καλλιτεχνών και καταναλωτών της μεσαίας τάξης στις νέες δημοφιλείς περιοχές (Hall, 2000, σσ. 639-649).

Όπως θα παρουσιαστεί αναλυτικά στις ενότητες που ακολουθούν, οι πολιτιστικές υποδομές, αλλά και ευρύτερα η ανάπτυξη πολιτιστικών δραστηριοτήτων έχουν αφενός άμεσες οικονομικές, κοινωνικές και πολιτιστικές επιδράσεις στη ζωή των πόλεων, αφετέρου πυροδοτούν διαδικασίες αστικής αναζωογόνησης και διαμόρφωσης νέας ταυτότητας για αστικές περιοχές ή και ολόκληρες πόλεις (Bianchini, 1994, σσ. 1-21). Από την άλλη πλευρά, η αστική αναζωογόνηση -όπως έχει διεξοδικά αναλυθεί στη βιβλιογραφία των τελευταίων τριών δεκαετιών- αποτελεί την άλλη όψη της ενεργοποίησης διαδικασιών gentrification. Οι διαδικασίες gentrification απειλούν την καθημερινή ζωή των κατοίκων -ιδίως των πιο ευάλωτων κοινωνικών ομάδων- αλλά και

¹ Ο όρος «έργα ναυαρχίδες» (flagships) δίνει έμφαση στον εμβληματικό χαρακτήρα των νέων πολιτιστικών υποδομών, ως καταλυτικό για την αστική ανάπτυξη. Ο όρος «λευκοί ελέφαντες» αποδίδει το γεγονός ότι αυτές οι υποδομές, εκτός από το ιδιαίτερο στιλ τους, καταλήγουν πολύ ακριβές στη λειτουργία και συντήρησή τους, χωρίς να προκύπτει, τουλάχιστον μετά από κάποιο διάστημα, κάποια ωφέλεια.

τις συνθήκες τη πολιτιστικής παραγωγής (βλ. Zukin, 2008, σσ. 724-748). Έτσι, η συζήτηση για τον πολιτιστικό τομέα των πόλεων διεξάγεται σήμερα στο πλαίσιο μιας εκτεταμένης κριτικής του παραδείγματος της «δημιουργικής» πολιτικής (βλ. και Mould, 2018), χωρίς ωστόσο οι δημόσιες πολιτικές να απομακρύνονται σημαντικά από αυτό.

Στο πρώτο, θεωρητικό μέρος της εργασίας, θα παρουσιαστεί συνοπτικά στο κεφάλαιο 2, η σύγχρονη σημασία του πολιτιστικού και δημιουργικού τομέα, η χωρική του διάσταση και η σημασία της για τις πολιτικές εγκατάστασης και συγκέντρωσης πολιτιστικών δραστηριοτήτων, ενώ στο κεφάλαιο 3 θα παρουσιαστεί εκτενώς η σύγχρονη συζήτηση για την πολιτιστική στροφή στην αστική ανάπτυξη, συμπεριλαμβάνοντας και το κρίσιμο ζήτημα των διαδικασιών *gentrification*.

Το επόμενο μέρος της εργασίας εξετάζει συγκεκριμένες περιπτώσεις, χρήσιμες για την εξέταση των εγχώριων τάσεων. Στο κεφάλαιο 4, θα παρουσιαστούν δύο μελέτες περίπτωσης από τις αστικές περιφέρειες του Άμστερνταμ και του Παρισιού. Στο κεφάλαιο 5, παρουσιάζεται αναλυτικά η συγκέντρωση πολιτιστικών δραστηριοτήτων στο λεκανοπέδιο της Αθήνας, καθώς και οι πολιτικές ανάπτυξης πολιτιστικών υποδομών, από το κράτος, τους ιδιώτες και την αυτοδιοίκηση. Η σύνδεση αυτών των δύο περιπτώσεων με την Αθήνα δεν γίνεται καθόλου για λόγους σύγκρισης ή αναζήτησης μοντέλων προς υιοθέτηση. Κάθε τόπος έχει τη δική του φυσιογνωμία, τις ιδιαίτερες συνθήκες ιστορικής εξέλιξης, διακριτή θέση στον εθνικό και διεθνή καταμερισμό της εργασίας, διαφορετικό καθεστώς οργάνωσης του χώρου, όπως και διαφοροποιήσεις στην ταξική και εθνοφυλετική διάρθρωσή τους. Ωστόσο, ο διάλογος μεταξύ των τριών περιπτώσεων μπορεί να συμβάλλει θετικά στη συζήτηση για την ανάπτυξη του πολιτιστικού τομέα της Αθήνας, μέσα από τη διερεύνηση των πτυχών της αποκέντρωσης των πολιτιστικών υποδομών και δραστηριοτήτων, της αντιμετώπισης των διαδικασιών *gentrification* και των συνθηκών της άνισης αστικής ανάπτυξης, θέματα που απασχολούν τους πολίτες, την επιστημονική κοινότητα και τις δημόσιες πολιτικές στην Ελλάδα και διεθνώς. Το κεφάλαιο 6 συνοψίζει και καταλήγει σε συμπεράσματα.

2. Η χωρική διάσταση της πολιτιστικής και δημιουργικής οικονομίας

2.1. Η πολιτιστική και δημιουργική οικονομία

Τα πολιτιστικά αγαθά από «έργα τέχνης» των οποίων η αξία χρήσης υπερέχει της ανταλλακτικής αξίας, μετασχηματίστηκαν σε εμπορεύσιμα προϊόντα, κατά τη διαδικασία μετάβασης στη νεωτερικότητα (Χορκχάιμερ και Αντόρνο, 1947;1986, σ. 182). Στη μετανεωτερική συνθήκη, η σύνδεση πολιτισμού και οικονομίας εντατικοποιήθηκε ακόμη περισσότερο, αφού αφενός τα πολιτιστικά αγαθά έχουν καταστεί τα ίδια εμπορεύματα, αφετέρου ενισχύεται το συμβολικό περιεχόμενο στα υπόλοιπα προϊόντα και υπηρεσίες, διαμορφώνοντας τους όρους της πολιτιστικής οικονομίας (Scott, 2000, σ. 569).

Ο διακριτός τομέας της «πολιτιστικής και δημιουργικής οικονομίας» -όπως σήμερα επικρατεί ως όρος- περιλαμβάνει ένα ευρύ φάσμα δραστηριοτήτων παραγωγής και κατανάλωσης αγαθών και υπηρεσιών. Οι δραστηριότητες του τομέα δεν περιορίζονται στις πολιτιστικές βιομηχανίες, αλλά περιλαμβάνουν προϊόντα και υπηρεσίες που εμπεριέχουν καλλιτεχνική ή δημιουργική δραστηριότητα. Με βάση το σύστημα ταξινόμησης της UNESCO, η πολιτιστική και δημιουργική οικονομία περιλαμβάνει την πολιτιστική κληρονομιά, τη λογοτεχνία και τις εκδόσεις, τη μουσική, τις παραστατικές τέχνες, τα οπτικοακουστικά μέσα, τις κοινωνικοπολιτιστικές δραστηριότητες, τα αθλήματα, τα video games, ακόμα και τα τυχερά παίγνια και τον τουρισμό (UNESCO, 2013, σσ. 21-23).

Αντίστοιχα, ο ΟΗΕ ταξινομεί τις πολιτιστικές και δημιουργικές βιομηχανίες σε τέσσερις κατηγορίες: α) Κληρονομιά, β) Τέχνες, γ) ΜΜΕ και δ) Λειτουργικές Δημιουργίες (functional creations). Αναλυτικά, η Κληρονομιά περιλαμβάνει την υλική και την άυλη Πολιτιστική Κληρονομιά, οι Τέχνες περιλαμβάνουν τις Εικαστικές Τέχνες και τις Παραστατικές Τέχνες, και τα ΜΜΕ τις Εκδόσεις και τα Οπτικοακουστικά Μέσα. Η κατηγορία Λειτουργικές Δημιουργίες καλύπτει ένα ευρύ φάσμα δημιουργικών δραστηριοτήτων, από το Σχέδιο (γραφικά, μόδα, διακόσμηση εσωτερικών χώρων, κοσμήματα & παιχνίδια και τα Νέα Μέσα (λογισμικό, video games και ψηφιακό δημιουργικό περιεχόμενο), έως άλλες Δημιουργικές Υπηρεσίες (αρχιτεκτονική, διαφήμιση, δημιουργική έρευνα και ανάπτυξη, διάφορες πολιτιστικές και ψυχαγωγικές υπηρεσίες) (UNDP-UNCTAD, 2008, σ.14).

Σε επίπεδο ΕΕ, η πολιτική στον τομέα του πολιτισμού έχει διέλθει από διαφορετικές φάσεις στη διάρκεια των τελευταίων δεκαετιών. Από την «πλουραλιστική» αντιμετώπιση των δεκαετιών του '80 και '90 και την πολιτική σύγκλισης της δεκαετία του '90, η συζήτηση από τα μέσα του '00 επικεντρώθηκε στις πολιτιστικές και δημιουργικές βιομηχανίες, ενώ οι τρέχουσες εξελίξεις προκρίνουν τη χρήση του όρου «πολιτιστικός και δημιουργικός τομέας». Με τον τρόπο αυτό, η ΕΕ συντάσσεται και συνδιαμορφώνει το κυρίαρχο πλαίσιο θεώρησης του πολιτισμού ως μοχλού οικονομικής ανάπτυξης, μέσω του διεθνούς εμπορίου πολιτιστικών αγαθών και της ενίσχυσης της τουριστικής ελκυστικότητας. (Primorac et al. 2017, σσ. 10-11).

Μάλιστα, όπως διαπιστώνεται από τη στρατηγική της ΕΕ στον πολιτισμό, οι δυνατότητες του «πολιτιστικού και δημιουργικού τομέα» αξιοποιούνται και αναδεικνύονται πιο αποτελεσματικά σε επίπεδο πόλης. Κι αυτό επειδή, όπως υποστηρίζεται, ιστορικά οι πόλεις υπήρξαν το κέντρο της καινοτομίας και της αλλαγής, ενώ τις τελευταίες δεκαετίες έχουν αποκτήσει ακόμη μεγαλύτερο ρόλο στην κοινωνική και οικονομική ανάπτυξη. Επιπλέον αναγνωρίζεται η σημασία της γεωγραφικής ομαδοποίησης, για τον πολιτιστικό και δημιουργικό τομέα και οι θετικές εξωτερικότητες που προκαλεί η εγκατάσταση πολιτιστικών υποδομών και δραστηριοτήτων (JRC, 2017, σσ. 31-32).

2.2 Εγκατάσταση και συγκέντρωση πολιτιστικών υποδομών και δραστηριοτήτων

Η διάσταση του χώρου έχει σημαντική επίδραση στην ανάπτυξη των πολιτιστικών δραστηριοτήτων, καθώς τα στοιχεία που τις προσδιορίζουν, διαμορφώνονται με βάση τις συνθήκες που επικρατούν στα διάφορα χωροκοινωνικά πλαίσια, εντός των οποίων αναπτύσσονται (Scott, 2000, σσ. 3-5). Καταρχήν, η πολιτιστική παραγωγή και κατανάλωση εμπλέκει άμεσα τον ανθρώπινο παράγοντα, ενώ οργανώνεται γύρω από πυκνά δίκτυα μικρού και μεσαίου μεγέθους δημόσιων ή ιδιωτικών οργανισμών. Επίσης, οι πολιτιστικοί οργανισμοί αντλούν ανθρώπινο δυναμικό κυρίως από τοπικές αγορές εργασίας, ενώ οι εργασιακές σχέσεις περιλαμβάνουν συχνές μεταβολές εργοδοτών και διαδοχικές περιόδους αναζήτησης εργασίας (Scott, 2000, σσ. 11-12).

Γενικότερα, οι πολιτιστικές και δημιουργικές βιομηχανίες χαρακτηρίζονται από χρονικές ασυνέχειες στη λειτουργία τους, συχνές αλλαγές εργασιακού περιβάλλοντος για

τους δημιουργούς, ενώ έχουν επιπλέον να αντιμετωπίσουν μια ρευστή και μεταβαλλόμενη ζήτηση. Η ύπαρξη αυτών των συνθηκών καθιστά αναγκαία τη διασύνδεση μεταξύ των πολιτιστικών μονάδων, ευνοώντας τη δημιουργία τοπικών συσπειρώσεων στον πολιτιστικό τομέα. Επιπλέον, οι χωρικές συσπειρώσεις ενισχύουν τις διαδικασίες διασύνδεσης επιχειρήσεων και εργαζομένων, διαμορφώνοντας τις συνθήκες ανάπτυξης τοπικών αγορών εργασίας που διευκολύνει την ένταξη των εργαζομένων στην παραγωγική διαδικασία, όπως και την κινητικότητα τους μεταξύ επιχειρήσεων του ίδιου κλάδου (Scott, 2007, σ.1469).

Σε αυτό το σημείο, αξίζει μια σύντομη παρέκβαση για να αναφερθεί ότι σε κάθε περίπτωση, οι συνθήκες απεδαφικοποίησης και αποκαθετοποίησης της παραγωγικής διαδικασίας, έχουν ως συνέπεια τελικά, την ενίσχυση της σημασίας του τόπου εγκατάστασης μιας οικονομικής μονάδας. Η παγκοσμιοποίηση και η ψηφιακή επανάσταση δεν απομείωσαν τη σημασία του τόπου και των χωρικών διασυνδέσεων, αφού τελικά αναπτύχθηκαν νέες μορφές οικονομιών χωρικής συγκέντρωσης. Κι αυτό, επειδή η συγκέντρωση των αποκαθετοποιημένων μονάδων βοηθά στην ενίσχυση της μεταξύ τους αλληλεπίδρασης, συμβάλλοντας στη διαμόρφωση επιχειρηματικών συστάδων (clusters) (βλέπε και Massey, 1984, σσ. 1-11 και Scott, 1998, σσ. 1-37). Γενικά, η δημιουργία συστάδων επιχειρήσεων του ίδιου κλάδου εμφανίζει τα ακόλουθα πλεονεκτήματα: α) αυξάνει την παραγωγικότητα των επιχειρήσεων, λόγω της ευκολότερης πρόσβασης σε ανθρώπινους και υλικούς πόρους, καλύτερης πληροφόρησης και συμπληρωματικότητας, β) ενισχύει την καινοτομία, και γ) ενθαρρύνει την ίδρυση νέων επιχειρήσεων (Porter, 1998, σσ. 80-84).

Ως προς τον πολιτιστικό τομέα, η χωρική εγγύτητα μεταξύ των πολιτιστικών και δημιουργικών επιχειρήσεων δίνει τη δυνατότητα ανάπτυξης πολύτιμων διασυνδέσεων, με θετική επίδραση στη μείωση του κόστους λειτουργίας, στην εξισορρόπηση της ζήτησης και προσφοράς εργασίας και στη διάχυση της γνώσης και της καινοτομίας. Οι συγκεντρώσεις πολιτιστικών επιχειρήσεων λειτουργούν ως πόλοι έλξης εργατικού δυναμικού και διευκολύνουν την πρόσβαση των σχετικών επιχειρήσεων στην αγορά εργασίας. Τέλος, η συγκέντρωση πολιτιστικών και δημιουργικών επιχειρήσεων διαμορφώνει συνθήκες διάχυσης της -τυπικής και άτυπης γνώσης- ενώ ενισχύει τις σχέσεις εμπιστοσύνης μεταξύ των πολιτιστικών μονάδων (Gertler and Wolfe, 2006, σσ.105-106).

Ωστόσο, παρατηρείται ασάφεια και σύγχυση σε σχέση τους ορισμούς και τις προσεγγίσεις γύρω από τις πολιτιστικές συσπειρώσεις. Καταρχάς, επειδή το αντικείμενό τους εξετάζεται από διάφορους επιστημονικούς κλάδους. Επίσης, λόγω της ποικιλομορφίας τους ως προς της αφηγήσιμης οργάνωσής τους, καθώς άλλες ξεκινούν από πρωτοβουλίες των πολιτιστικών δρώντων και άλλες προκύπτουν από τις πολιτικές αστικού σχεδιασμού. Για την εξέταση του φαινομένου χρησιμοποιούνται οι όροι «πολιτιστική συστάδα» (cultural cluster) ή «δημιουργική συστάδα» (creative cluster), και «πολιτιστική περιοχή» (cultural quarter) ή «δημιουργική περιοχή» (creative district). Συχνά εμφανίζονται επικαλύψεις μεταξύ τους, οι οποίες τελικά επιλύονται μέσα από την κατανόηση και γνώση του χωροκοινωνικού και διοικητικού πλαισίου αναφοράς τους (Chapain and Sagot-Duvauroux, 2018, σσ.7-8).

Πιο αναλυτικά, η έννοια του πολιτιστικού ή δημιουργικού συμπλέγματος ακολουθεί την κυρίαρχη οικονομική προσέγγιση του Porter για την απόκτηση ανταγωνιστικού πλεονεκτήματος μέσω της οργάνωσης clusters. Από την άλλη πλευρά, οι πολιτιστικές περιοχές παρουσιάζονται ως οριοθετημένες χωρικές συγκεντρώσεις πολιτιστικών δραστηριοτήτων με στόχο την προώθηση της πολιτιστικής παραγωγής ή και κατανάλωσης, ως απόρροια των πλεονεκτημάτων της αστικοποίησης, της ποικιλομορφίας και των μικτών χρήσεων. Οι πολιτιστικές περιοχές συνδυάζουν ένα εύρος πολιτιστικών δραστηριοτήτων δημόσιων και ιδιωτικών φορέων, καθώς και άλλες σχετικές δραστηριότητες, π.χ. αναψυχή και συνδέονται με στρατηγικές αστικής αναζωογόνησης, διαμόρφωσης αστικής ταυτότητας (city branding), gentrification και τουριστικοποίησης. (Chapain and Sagot-Duvauroux, 2018, σσ. 23-24).

Η συγκέντρωση των πολιτιστικών μονάδων πραγματοποιείται σε συγκεκριμένους τόπους -ως αποτέλεσμα των συνθηκών που επικρατούν σε αυτούς- οδηγώντας στην παραγωγή τόπων εξειδίκευσης σε συγκεκριμένους κλάδους και υποκλάδους (Grodach et al. 2014, σ.2838). Δημιουργοί και πολιτιστικοί οργανισμοί συμπληρωματικοί μεταξύ τους, αρχίζουν να αναπτύσσουν αλληλεπιδράσεις, οι οποίες σταδιακά αποκτούν σταθερά και μόνιμα χαρακτηριστικά (Scott,2000, σ. 12). Αν και οι αρχικές συνθήκες διαμόρφωσης αυτών των συσπειρώσεων επηρεάζουν σε σημαντικό βαθμό την εξέλιξη των συστάδων πολιτιστικών οργανισμών, τελικά η επιτυχής λειτουργία τους εξαρτάται από πολλούς και διαφορετικούς παράγοντες, όπως είναι οι γενικές και τοπικές οικονομικές συνθήκες και τάσεις, η εξέλιξη των προτιμήσεων των καταναλωτών πολιτιστικών αγαθών και η σχετική ανταπόκριση και προσαρμογή των πολιτιστικών

οργανισμών σε αυτές τις εξελίξεις. Σε κάθε περίπτωση, αυτές οι τοπικές συσπειρώσεις δεν έχουν έναν ευθύγραμμο τρόπο εξέλιξης, ενώ διέρχονται από περιόδους άνθησης, κρίσης και περιοδικών αναδιαρθρώσεων (Scott, 2000. σσ. 21-22).

Εκτός από τις συχνά παρατηρούμενες αυθόρμητες κινήσεις συγκέντρωσης των πολιτιστικών παραγωγών, σημαντική επίδραση στη διαμόρφωση και εξέλιξη των τοπικών συσπειρώσεων έχει η ύπαρξη πολιτικών σχεδιασμού του χώρου. Η ύπαρξη δημόσιων πολιτικών συγκέντρωσης των πολιτιστικών υποδομών και δραστηριοτήτων αποτελεί ένα καθοριστικό σημείο μετάβασης από τις παραδοσιακές, αναδιανεμητικές πολιτικές και την εφήμερη διοργάνωση πολιτιστικών γεγονότων, σε ολοκληρωμένες πολιτικές αστικού σχεδιασμού σε μεγάλη κλίμακα, με σκοπό την ενίσχυση της πολιτιστικής παραγωγής και δημιουργικότητας (Mommias 2004, σσ.507-508).

Η διαμόρφωση δημόσιων πολιτικών συγκέντρωσης πολιτιστικών υποδομών σε συγκεκριμένες περιοχές ξεκίνησε από τη δεκαετία του '90, σε σύνδεση με το παράδειγμα της επιχειρηματικής πόλης και τον παγκόσμιο ανταγωνισμό πόλεων. Έτσι, οι πολιτικές εγκατάστασης και συγκέντρωσης πολιτιστικών υποδομών και δραστηριοτήτων συνδέθηκαν ιδιαίτερα με τη διοργάνωση μεγάλων διεθνών πολιτιστικών γεγονότων. Επιπλέον όμως, συνδέθηκαν και με διαδικασίες αναζωογόνησης υποβαθμισμένων αστικών περιοχών, με σκοπό την προσέλκυση επενδυτικών κεφαλαίων, τουριστών και κατοίκων προερχόμενων από τα μεσαία στρώματα. Ωστόσο, ειδικά στο επίπεδο της γειτονιάς, τα χαρακτηριστικά της συγκέντρωσης πολιτιστικών δραστηριοτήτων παρουσιάζουν αυξημένη διαφοροποίηση και ποικιλομορφία, ανάλογα και με τη φυσιογνωμία της περιοχής (Grodach et al. 2014, σσ.2828-2829).

Επιχειρώντας μια ομαδοποίηση αστικών περιοχών με ευνοϊκά χαρακτηριστικά για την εγκατάσταση και συγκέντρωση δραστηριοτήτων της πολιτιστικής οικονομίας, παρατηρούμε περιοχές που διαθέτουν προσιτά ενοίκια, εναλλακτική φυσιογνωμία και χώρους συνδυασμού εργασίας και κατοικίας. Στις περισσότερες περιπτώσεις ευνοήθηκαν κεντρικές αστικές περιοχές με απόθεμα βιομηχανικής κληρονομιάς, εύκολα μετατρέψιμου για τους σκοπούς άλλων δραστηριοτήτων (Ley, 2003, σ. 2540).

Αν και η επιλογή εγκατάστασης των δημιουργών και των μικρών πολιτιστικών μονάδων προσδιορίζει τόπους πολιτιστικής παραγωγής, η πολιτιστική κατανάλωση υπερβαίνει αυτές τις «εναλλακτικές» αστικές περιοχές, φτάνοντας μέχρι τους μεγάλους πολιτιστικούς οργανισμούς εντός της πόλης ή αλλού. Έτσι, η ύπαρξη πολιτιστικών

υποδομών υπερτοπικής ή και διεθνούς εμβέλειας σε μια αστική περιοχή λειτουργούν τελικά ως πόλος έλξης για τους καλλιτέχνες, συμβάλλοντας στη διαμόρφωση πολιτιστικών οικοσυστημάτων που περιλαμβάνουν όλους τους πολιτιστικούς φορείς, ανεξάρτητα από το μέγεθος και το καθεστώς ιδιοκτησίας που τους χαρακτηρίζει (Currid and Williams, 2010, σσ.7-8).

Οι πολιτιστικές συστάδες συνδέονται με τον τόπο και είναι σημαντικές για τις κοινωνίες, κοινωνικά, οικονομικά και πολιτισμικά. Οι σχεδιαστές πολιτικών συχνά εμπλέκουν δρώντες του πολιτισμού στις διαδικασίες τοπικής ανάπτυξης. Εκτός από την ενίσχυση της ανταγωνιστικότητας των πόλεων και περιφερειών, με αφορμή τον πολιτισμό παράγεται και αναπαράγεται ο δημόσιος χώρος. Δυνητικά, οι κάτοικοι μπορούν να καταστούν συμπαραγωγοί του αστικού χώρου, συμμετέχοντας στον σχεδιασμό και την ανάπτυξη νέων χώρων στην πόλη. Στη διαδικασία αυτή, ο πολιτιστικός και δημιουργικός τομέας εμπνέει νέες σχεδιαστικές ιδέες και σχέσεις με τον αστικό χώρο, ενώ μια τέτοια αλληλεπίδραση μπορεί να επηρεάσει την ποιότητα της τοπικής διακυβέρνησης, μετατοπίζοντας το μοντέλο λειτουργίας της σε περισσότερο συμμετοχικές διαδικασίες (EU OMC, 2018, σσ. 83-86).

Ωστόσο, παρά την εκτεταμένη σχετική συζήτηση, θεωρείται ότι οι τοπικές συγκεντρώσεις στερούνται ακόμη σαφούς αποστολής και οργάνωσης, γεγονός που επηρεάζει αρνητικά την επιδραστικότητά τους. Η επόμενη φάση ανάπτυξής τους θα πρέπει να περιλαμβάνει σαφή αποστολή και στρατηγικούς στόχους, ειδικό σχέδιο δράσης και μοντέλο διακυβέρνησης. Επίσης, κρίνεται αναγκαία η καλύτερη ενσωμάτωσή τους σε πολιτικές κοινωνικής και οικονομικής καινοτομίας και της στενής σύνδεσής τους με τους τοπικούς θεσμούς, φορείς και κοινότητες. (EU OMC, 2018, σσ. 49-51). Ακόμη, σε ευρωπαϊκό επίπεδο, διαπιστώνεται ότι δεν έχει αξιοποιηθεί επαρκώς η πρόσβαση σε κενούς χώρους και κτήρια, με σκοπό τη διευκόλυνση ανάπτυξης δημιουργικών πρωτοβουλιών. Η ύπαρξη πολιτικών σε αυτή την κατεύθυνση μπορεί να επιλύσει ένα χρόνιο πρόβλημα εύρεσης στέγης από τους πολιτιστικούς δρώντες για την ανάπτυξη των δραστηριοτήτων τους και την αναζωογόνηση αστικών περιοχών (EU OMC, 2018, σσ. 81-84).²

² Συχνά, οι τοπικές αρχές επιδοτούν τη χρήση και την ανακαίνιση τέτοιων εγκαταλειμμένων υποδομών. Όμως αυτό δεν συμπεριλαμβάνει απαραίτητα την τοπική ή καλλιτεχνική πρωτοβουλία, περιορίζοντας την αξιοποίησή τους στην εφαρμογή μοντέλων εταιρικών σύμπραξης δημόσιου και ιδιωτικού-δημόσιου τομέα (ΣΔΙΤ) (EU OMC, 2018, σσ. 81-84).

3. Η αξιοποίηση του πολιτιστικού τομέα στην αστική ανάπτυξη

3.1 Πόλεις και πολιτιστική ανάπτυξη

Οι διαδικασίες τριτογενοποίησης στις χώρες του αναπτυγμένου καπιταλισμού ενίσχυσαν τη σημασία της συμβολικής οικονομίας των πόλεων, κατευθύνοντας τις πολιτικές αστικής ανάπτυξης στην ενίσχυσή της. Στη διάρκεια κυρίως των τριών τελευταίων δεκαετιών, μια σειρά από πόλεις ανέπτυξαν έντονη δραστηριότητα στον τομέα του πολιτισμού –ειδικά ως προς το σκέλος της πολιτιστικής κατανάλωσης, με την ίδρυση μουσείων, εκθεσιακών χώρων και πολιτιστικών ιδρυμάτων υπερτοπικής σημασίας- στοχεύοντας στην ενίσχυση της πολιτιστικής τους ταυτότητας και στην αναζωογόνηση υποβαθμισμένων περιοχών. (Markusen and Gadwa, 2010, σ.379).

Τις τελευταίες δύο δεκαετίες, οι πολιτικές ένταξης του πολιτιστικού τομέα στις στρατηγικές αστικής ανάπτυξης συμπυκνώθηκαν στη θεωρία της δημιουργικής πόλης, την οποία εισήγαγε ο R. Florida (2008, σσ. 641-644) και που για μια περίοδο κυριάρχησε στις πολιτικές αστικού σχεδιασμού. Σύμφωνα με αυτή τη θεωρία, οι πόλεις θα πρέπει να προσελκύσουν μέλη της λεγόμενης «δημιουργικής τάξης» (creative class) - δηλαδή επαγγελματίες υψηλού μορφωτικού κεφαλαίου που απασχολούνται σε τομείς όπως οι τέχνες, η πληροφορική, η έρευνα και η καινοτομία και ο χρηματοπιστωτικός τομέας, προκειμένου να ενισχύσουν την ανταγωνιστική τους θέση.

Σύμφωνα με τον Florida, η προσέλκυση της δημιουργικής τάξης απαιτεί τη βελτίωση ορισμένων παραγόντων της οργάνωσης του αστικού χώρου, όπως η τεχνολογία και η ανεκτική τους ατμόσφαιρα. Αξίζει να σημειωθεί ότι η συμβολή του αστικού σχεδιασμού σε αυτή την κατεύθυνση είναι πολύ σημαντική, όμως επίσης πολύ σημαντικός για τη διαμόρφωση της δημιουργικής πόλης είναι ο ρόλος των καλλιτεχνών, περιλαμβανομένων και των εναλλακτικών που δραστηριοποιούνται εκτός των επίσημων φορέων και δρουν μέσα από νέες μορφές εταιρικής οργάνωσης και ανεξάρτητες πρωτοβουλίες (Florida, 2002, σ. 57).

Η θεωρία για τη «δημιουργική πόλη» παρότι ειδικά την προηγούμενη δεκαετία επηρέασε έντονα τις πολιτικές αστικής ανάπτυξης, έχει δεχτεί σημαντική κριτική. Τελικά, θεωρείται ότι η στρατηγική της δημιουργικής πόλης καταλήγει στην εμπορευματοποίηση των τεχνών και των πολιτιστικών πόρων, ακόμα και της ίδιας της κοινωνικής ανεκτικότητας. Αν και επιδιώκει να ενσωματώσει ένα μεγάλο φάσμα πολιτιστικών δρώντων, η δημιουργική πόλη διαμορφώνει τελικά νέα πεδία

νεοφιλελεύθερης διακυβέρνησης, επιτρέποντας στο μοντέλο του παγκόσμιου ανταγωνισμού πόλεων να ασκηθεί με έναν νέο πιο ελκυστικό τρόπο (Peck, 2005, σελ. 763-764).

Εμπλουτίζοντας το μοντέλο της επιχειρηματικής πόλης, -ήδη από τη δεκαετία του '80- οι πολιτικές αστικής αναγέννησης και τουριστικοποίησης, στρέφουν τις επενδύσεις στις τέχνες και στην ποιότητα ζωής. Οι διαδικασίες gentrification, η πολιτιστική καινοτομία, η αναβάθμιση του αστικού περιβάλλοντος, οι νέοι χώροι κατανάλωσης και διασκέδασης, αποδείχθηκαν πολύ υποσχόμενες πτυχές για τις πολιτικές αστικής αναζωογόνησης (Harvey, 1989, σ.9). Σε αυτό το πλαίσιο, δοκιμάστηκαν διαφορετικές πολιτικές, από την κατασκευή εντυπωσιακών πολιτιστικών υποδομών, μέχρι τη διοργάνωση μεγάλης εμβέλειας πολιτιστικών γεγονότων (Ribera-Fumaz, 2009, σσ. 455-457). Υποστηρίχθηκε ότι με αυτόν τον τρόπο ενισχύεται η παραγωγικότητα του πολιτιστικού τομέα και η οικονομική του εξωστρέφεια, ενώ δημιουργούνται νέες θέσεις εργασίας και ενισχύονται τα έσοδα της τοπικής αυτοδιοίκησης, (Markusen and Schrock, 2006, σσ. 1662-1663.).

Εικόνα 1: Εξωτερική άποψη του Μουσείου Γκουγκενχάιμ στο Μπιλμπάο. Η ίδρυσή του το 1997 αποτέλεσε τομή στη σχέση πολιτιστικού τομέα και αστικής ανάπτυξης, πυροδοτώντας έκτοτε την αντιπαράθεση μεταξύ των υπέρμαχων και των κριτικών του μοντέλου της «δημιουργικής πόλης». Πηγή: www.guggenheim-bilbao.eus/en/the-building/outside-the-museum τελευταία πρόσβαση: 18/09/2020.

Ήδη από τις πρώτες εφαρμογές αυτού του μοντέλου διαπιστώθηκαν μια σειρά προβλήματα στην εγκατάσταση πολιτιστικών υποδομών. Συγκεκριμένα, κρίθηκε ότι απευθύνονται σε συγκεκριμένες μερίδες του αστικού πληθυσμού -μεσαία και ανώτερα στρώματα των πόλεων και τουρίστες- κυρίως επειδή δεν είναι τελικά οικονομικά και πολιτιστικά προσιτές σε ευρύτερες κοινωνικές ομάδες. Επιπλέον, η κατασκευή τους είναι υψηλού κόστους, η λειτουργία τους χαρακτηρίζεται από υψηλή κατανάλωση ενέργειας, ενώ σε αρκετές περιπτώσεις είναι δύσκολα προσβάσιμες (Bianchini, 1994, σσ. 1-21).

Ως προς την επιδιωκόμενη αστική ταυτότητα, παρατηρείται ότι η λειτουργία τέτοιου τύπου πολιτιστικών υποδομών, δρα περιοριστικά ως προς τις δυνατότητες των πόλεων. Από τη μία, φιλοξενούν πολιτιστικές εκδηλώσεις με διεθνούς φήμης καλλιτέχνες και διοργανώνουν υψηλού επιπέδου φεστιβάλ, συμβάλλοντας με αυτό τον τρόπο στην ανανέωση και ενίσχυση της τοπικής καλλιτεχνικής σκηνής. Είναι όμως επίσης δυνατόν, η λειτουργία αυτών των πολιτιστικών υποδομών να απομυζά άλλες δραστηριότητες στην πόλη, απορροφώντας το ενδιαφέρον και τους οικονομικούς πόρους που κατευθύνονται στον πολιτισμό, σε βάρος άλλων τομέων. (Gomez, 1998, σσ. 117-118).

Στην προηγούμενη ενότητα αναφερθήκαμε στις διαδικασίες συγκέντρωσης πολιτιστικών υποδομών και δραστηριοτήτων. Συγκεκριμένη αναφορά έγινε στον όρο πολιτιστική περιοχή, με τον οποίο περιγράφεται ένα ευρύ φάσμα αστικών περιοχών, στις οποίες είτε κυριαρχεί η εγκατάσταση πολιτιστικών υποδομών και δράσεων είτε κυρίως αυτές αναμιγνύονται με άλλους χώρους διασκέδασης και ευρύτερα κατανάλωσης. Ακολουθώντας τον μηχανισμό συγκέντρωσης ομοειδών επιχειρήσεων, οι πολιτιστικές περιοχές μπορούν να διαμορφώνονται είτε «από τα πάνω», δηλαδή μέσω οργανωμένων πολιτικών αστικού σχεδιασμού είτε «από τα κάτω», δηλαδή από την αυθόρμητη χωρική συγκέντρωση ομοειδών ή συμπληρωματικών οργανισμών (Καραχάλης, 2007, σσ. 126-131).

Ενδεικτικά, εντοπίζονται πολιτιστικές περιοχές που αναπτύσσονται ακολουθώντας ένα διαφορετικό μείγμα σχεδιασμού και αυθόρμητων κινήσεων. Για παράδειγμα, το Northern Quarter που φιλοξένησε τη μουσική σκηνή του Μάντσεστερ κατά την άνθησή της τη δεκαετία του '90, υποστηρίχθηκε από τοπικές πολιτικές, όπως το Σχήμα Υποστήριξης Επιχειρηματικότητας που κατεύθυνε τους καλλιτέχνες προς τα εκεί, αναλαμβάνοντας την προστασία της περιοχής και τη των συνύπαρξη διαφορετικών χρήσεων. Στη Βαρκελώνη, η κατασκευή του Μουσείου Μοντέρνας Τέχνης (MACBA)

προσέλκυσε και άλλους πολιτιστικούς οργανισμούς και δραστηριότητες. Στον αθηναϊκό Ψυρρή, η ανάπτυξη της πολιτιστικής περιοχής που άνθησε στη δεκαετία του '90 προέκυψε λόγω της ίδρυσης των πρώτων θεατρικών σκηνών, η οποία διαμόρφωσε μια τοπική συσπείρωση θεάτρων και στη συνέχεια χώρων διασκέδασης, μέχρι την παρακμή της στα μέσα της δεκαετίας του '00. (Καραχάλης, 2009).

Εικόνα 2: Το MACBA στη Βαρκελώνη. Η ίδρυση του μουσείου αναζωογόνησε το Raval, μία υποβαθμισμένη περιοχή της πόλης. Η πλατεία μπροστά από το μουσείο αποτελεί σημαντικό σημείο συνάντησης για τη Βαρκελώνη. Πηγή:https://elpais.com/cultura/2012/12/27/actualidad/1356636946_465301.html τελευταία πρόσβαση: 18/09/2020.

Ο παράγοντας της γειτονιάς είναι πολύ σημαντικός για την επιλογή του τύπου εγκατάστασης πολιτιστικών υποδομών και δραστηριοτήτων είτε πρόκειται για αυθόρμητη είτε για σχεδιασμένη διαδικασία. Στον τόπο διαμορφώνονται χαρακτηριστικά που προκύπτουν από τη σύνθεση διαφορετικών κοινωνικών και πολιτιστικών στοιχείων, κατοίκων και πολιτιστικών παραγωγών και διαμορφώνουν το πλαίσιο ανάπτυξης της πολιτιστικής παραγωγής. Ακόμα κι αν η συγκέντρωση έχει ξεκινήσει τυχαία, οι δημόσιες πολιτικές, μπορούν να έχουν αποφασιστική επίδραση στην ανάπτυξη των πολιτιστικών περιοχών. Έτσι, οι δημόσιες πολιτικές οφείλουν να λάβουν υπόψη μια σειρά από στοιχεία, όπως τον πολιτιστικό χαρακτήρα και τους πολιτιστικούς δρώντες, τις διαθέσιμες αστικές επιφάνειες, τις τιμές και το ποσοστό κάλυψής τους, τις πολιτικές απασχόλησης και τα οικονομικά στοιχεία των επιχειρήσεων (Markusen and Gadwa, 2010, σ.380).

Κι αυτό, επειδή οι πολιτιστικές συσπειρώσεις αποτελούν κοινότητες πολιτιστικής δημιουργίας, όπου με τη συμβολή αυτόνομων υποκειμένων, οργανισμών και φορέων με κοινά ή αντιτιθέμενα συμφέροντα, αναπαράγονται τα χαρακτηριστικά της τοπικής πολιτιστικής παραγωγής. Με αυτόν τον τρόπο, αυτές οι περιοχές λειτουργούν ως πόλοι έλξης ταλαντούχου καλλιτεχνικού δυναμικού από διάφορους τόπους, οι οποίοι μετακινούνται προς τις περιοχές συγκέντρωσης πολιτιστικών δραστηριοτήτων, σε αναζήτηση καλλιτεχνικής απασχόλησης με προσωρινά ή πιο μόνιμα χαρακτηριστικά (Scott, 2000, σ.33). Επιπλέον, οι πολιτικές σχεδιασμού του χώρου επιδρούν στην ανάπτυξη της πολιτιστικής οικονομίας και συμβάλλουν στην οικοδόμηση σχέσεων συνεργασίας μεταξύ των πολιτιστικών παραγωγών και οργανισμών, μέσω της προώθησης συνεργειών και της οργάνωσης αποτελεσματικών αγορών εργασίας, με τρόπο που εξασφαλίζει υψηλές δεξιότητες και ένα περιβάλλον δημιουργικότητας και καινοτομίας (Power and Scott, 2004, σσ. 9-10).

Η τοπική αυτοδιοίκηση συμμετέχει ανάλογα με τις δυνατότητες που παρέχει το κεντρικό κράτος, καθώς και ανάλογα με τις προτεραιότητες που θέτουν οι τοπικοί φορείς. Είναι συχνό το φαινόμενο τόσο στην Ελλάδα όσο και σε άλλες χώρες, οι αρμοδιότητες σχετικά με τη διαμόρφωση και εφαρμογή πολιτιστικών πολιτικών να είναι διάσπαρτες μεταξύ διαφορετικών φορέων ή ακόμα και διευθύνσεων μεταξύ των φορέων. Βασικός παράγοντας που εξηγεί την πολυδιάσπαση αρμοδιοτήτων είναι η πολυπλοκότητα του πολιτιστικού τομέα, ο οποίος επηρεάζει και δέχεται επιδράσεις από και προς άλλους τομείς δημόσιας πολιτικής, όπως ο αστικές υποδομές, οι πολιτικές κρατικών ενισχύσεων, η διαχείριση τοπικών εσόδων, οι τοπικές πολιτικές επιχειρηματικότητας, απασχόλησης και εκπαίδευσης και οπωσδήποτε οι πολιτικές γης και κατοικίας (Markusen and Gadwa, 2010, σ.383).

Από την πλευρά τους, οι ιδιωτικοί κερδοσκοπικοί φορείς, εμπλέκονται στον σχεδιασμό των πολιτικών πολιτιστικής ανάπτυξης με έναν πιο αποσπασματικό τρόπο. Οι φορείς αυτοί ενδιαφέρονται κυρίως για τη διαθεσιμότητα φτηνής γης και κτηρίων, με σκοπό την εγκατάστασή και περαιτέρω ανάπτυξή τους σε μια αστική περιοχή. Από την άλλη, οι μη κερδοσκοπικοί πολιτιστικοί φορείς παρατηρείται ότι έχουν μεγαλύτερη διάθεση να εμπλακούν στον πολιτιστικό σχεδιασμό και ανάπτυξη, καθώς με αυτό τον τρόπο έχουν τη δυνατότητα να παρέμβουν στις συνθήκες παραγωγής του χώρου στον οποίο δραστηριοποιούνται, αλλά και να αποκτήσουν πρόσβαση σε τοπική

χρηματοδότηση και συμμετοχή σε τοπικά πολιτιστικά προγράμματα (Comunian, 2010, σσ. 1160-1161).

Αρκετές έρευνες τα τελευταία χρόνια δείχνουν ότι η ύπαρξη πολιτιστικών υποδομών και δραστηριοτήτων, συμβάλλει υπό προϋποθέσεις θετικά στην οικονομική και κοινωνική τους ανάπτυξη. Από αυτή την άποψη, κρίνεται ότι εάν η πολιτιστική ανάπτυξη συνδυάζεται και με άλλες αστικές τομεακές πολιτικές, όπως η ενίσχυση της προσβασιμότητας, η ασφάλεια, η κοινωνική πολιτική, η συμμετοχή των πολιτών στην πολιτιστική και κοινωνική ζωή και οι περιβαλλοντικές πολιτικές, μπορεί να συμβάλλει θετικά στον αστικό χώρο και στη ζωή των κατοίκων (Evans 2009, σσ. 21-26).

3.2 Οι διαδικασίες Gentrification³

Εκτός όμως από τις άμεσες θετικές επιδράσεις στην αστική ανάπτυξη, έχουν επίσης επισημανθεί οι αρνητικές επιδράσεις από τις πολιτικές ανάπτυξης του πολιτιστικού και δημιουργικού τομέα, στην οικονομική και κοινωνική δομή των πόλεων. Συχνά, οι «κουλ εικόνες» των πολιτιστικών υποδομών και δραστηριοτήτων, αποκλείουν τις ευάλωτες και περιθωριοποιημένες μερίδες του αστικού πληθυσμού, ενώ τα αντίστοιχα εφαρμοζόμενα πολιτιστικά προγράμματα τείνουν να παράγουν συνθήκες άνισης αστικής ανάπτυξης (Zukin, 1996b, σσ. 329-331). Οι λεγόμενες «δημιουργικές πόλεις» δεν λαμβάνουν συνήθως υπόψη τις κοινωνικές συνθήκες και τελικά αναπαράγουν τις χωροκοινωνικές ανισότητες με αρνητικές επιδράσεις τόσο στη χωροκοινωνική δικαιοσύνη όσο και στις συνθήκες της πολιτιστικής παραγωγής. Η τοπική αυθεντικότητα αλλοιώνεται, ενώ οι φτωχότεροι και αποκλεισμένοι κάτοικοι, ακόμα και οι ίδιοι οι καλλιτέχνες εκτοπίζονται σε άλλες περιοχές, λόγω της ενεργοποίησης διαδικασιών gentrification (Ley, 2003, σ.2541).⁴

³ Στην ελληνική βιβλιογραφία επικρατεί η χρήση του όρου «εξευγενισμός» ως ελληνική μετάφραση του αγγλικού όρου gentrification. Ωστόσο, στην εργασία συνεχίζει να χρησιμοποιείται ο αρχικός αγγλικός όρος, θεωρώντας ότι ο όρος «εξευγενισμός» δεν καλύπτει τον χαρακτήρα του ως κοινωνική διαδικασία παραγωγής του χώρου και το συμβολικό του φορτίο, αποδίδοντάς τελικά έναν θετικό χαρακτήρα στις διαδικασίες αυτές (βλέπε σχετικά και Αλεξανδρή, 2013, σ.4).

⁴ Σύμφωνα με τη Γ. Αλεξανδρή, το gentrification περιγράφεται ως «κοινωνικές και οικονομικές ροές στο χώρο: εισροές οικονομικού και ανθρώπινου κεφαλαίου σε υποβαθμισμένες περιοχές της πόλης που συνδέονται με εκροές ασθενέστερων κοινωνικών ομάδων και μη αποδοτικών χρήσεων γης. Μέσα από την αλλαγή του αστικού τοπίου και τη μεταβολή στην κοινωνική σύνθεση των περιοχών διαφαίνεται η βιαιότητα της διαδικασίας», (Αλεξανδρή, 2013, σ.86).

Όπως δείχνει η σύγχρονη διεθνής εμπειρία αστικής ανάπτυξης, η εγκατάσταση πολιτιστικών υποδομών και δραστηριοτήτων συνδέεται σχεδόν πάντα με στρατηγικές gentrification. Οι πολιτιστικές δραστηριότητες χρησιμοποιούνται ως μέσο «αναβάθμισης» υποβαθμισμένων αστικών περιοχών. Η διαδικασία αυτή έχει ως πρώτο αποτέλεσμα την προσέλκυση κατοίκων προερχόμενων από τα μεσαία στρώματα -όχι οπωσδήποτε εύρωστα από οικονομικής άποψης- που όμως μπορεί να διαθέτουν υψηλό πολιτιστικό κεφάλαιο. Στους τόπους συγκέντρωσης πολιτιστικών υποδομών και δραστηριοτήτων κυριαρχεί ο εναλλακτικός τρόπος ζωής, σε αντίθεση με τη ζωή στα πληκτικά προάστια του οικογενειακού τρόπου ζωής (Rose, 1984, σσ. 63-65). Η εγκατάσταση των νέων κατοίκων λειτουργεί ως σήμα ανόδου της περιοχής και προκαλεί ένα ευρύτερο ενδιαφέρον. Έτσι, μέσω αυτών των νεοεισερχόμενων ενεργοποιείται ένα αρχικό gentrification εντάσσοντας νέες περιοχές ενδιαφέροντος στον αντιληπτικό χάρτη των μεσαίων και ανώτερων στρωμάτων, οι οποίες έως τότε θεωρούνταν «αδιάφορες», «υποβαθμισμένες» ή και «επικίνδυνες». Κατά την εξέλιξη μιας διαδικασίας gentrification, παρατηρείται αλλαγή της σύνθεσης των κατοίκων, με τάσεις ενίσχυσης των κατόχων οικονομικού κεφαλαίου (Ley, 2003, σ. 2540).

Με την εγκατάσταση νέων κατοίκων παρατηρείται και ένας ταυτόχρονος εκτοπισμός των παλαιότερων κατοίκων και χρήσεων. Έτσι, ηλικιωμένοι/ες, άνθρωποι της εργατικής τάξης, μετανάστες και μετανάστριες, περιθωριοποιημένα άτομα και ομάδες, βλέπουν τα ενοίκια της περιοχής τους να αυξάνονται, απειλώντας τους με εκτοπισμό από τη μεσαία και ανώτερη τάξη (Atkinson, 2002, σσ. 7-9). Συχνά, οι στρατηγικές gentrification παρουσιάζονται ως ένα θετικό εργαλείο της δημόσιας πολιτικής, το οποίο στοχεύει στην αστική αναζωογόνηση και την ενίσχυση της ποικιλομορφίας. Θεωρείται ότι συμβάλλουν στην αποφυγή συνθηκών υποβάθμισης και «γκετοποίησης», με τη σταδιακή διαμόρφωση συνθηκών κοινωνικής και ταξικής μείξης (Lees, 2008, σ. 2451).

Βέβαια, σε τελευταία ανάλυση, η ανάπτυξη και εξέλιξη των διαδικασιών gentrification, εξαρτάται έντονα από τα τοπικά χαρακτηριστικά, συγκεκριμένα από ένα μείγμα παραγόντων, όπως οι συνθήκες που επικρατούν στην αγορά γης και κατοικίας, την επικρατούσα τοπική κουλτούρα και αξίες, την ύπαρξη τοπικών αντιστάσεων και τις πολιτικές της τοπικής αυτοδιοίκησης (Shaw, 2005, σσ. 177-185). Αυτό σημαίνει ότι ο τρόπος ενεργοποίησης και ανάπτυξης σχετικών διαδικασιών, υπόκειται σε μεταβολές, ενώ η έκβαση των αρχικών στόχων από την πλευρά των σχεδιαστών, προκύπτει ανάλογα

με τον συσχετισμό δυνάμεων που επικρατεί στον τόπο. Δηλαδή, η τελική έκβαση μιας τέτοιας στρατηγικής εξαρτάται από τις δημόσιες πολιτικές, τους σχεδιασμούς του κεφαλαίου, αλλά και τη στάση των καλλιτεχνών, των τοπικών ομάδων πολιτών και την ένταση και δυναμική αμφισβήτησης ή και σύγκρουσης από την πλευρά των κοινωνικών κινημάτων.

Συχνά, η πλήρης εκδίπλωση τέτοιων στρατηγικών συναντά αντιδράσεις από τους ίδιους τους νεοκατοίκους (gentrifiers) που επιθυμούν τη διατήρηση της φυσιογνωμίας της γειτονιάς που επέλεξαν για την ατμόσφαιρά της (Zukin, 2008, σ. 550). Επίσης, κάποιες φορές η ίδια η τοπική αυτοδιοίκηση εφαρμόζει αντισταθμιστικές πολιτικές, με σκοπό τη διατήρηση της πληθυσμιακής μείξης και την αποφυγή εκτοπισμού ευάλωτων μερίδων του πληθυσμού. Ιδανικά, η εφαρμογή συμμετοχικών διαδικασιών σχεδιασμού του χώρου, με ενίσχυση της φωνής των καλλιτεχνών και των πιο ευάλωτων πληθυσμιακών ομάδων αμβλύνει τους κινδύνους από τις διαδικασίες gentrification, επιτυγχάνοντας σε κάποιον βαθμό διατήρηση της κοινωνικής συνοχής στην πόλη (Markusen and Gadwa, 2010, σ.383). Αλλιώς, η ενεργοποίηση διαδικασιών gentrification αποτελεί έναν γενικό κανόνα που εμπερικλείει διαφορετικά χαρακτηριστικά και εκβάσεις στους διαφορετικούς τόπους, στη βάση ενός συνδυασμού παραγόντων που εξαρτώνται από τα γνωρίσματα και τη φυσιογνωμία του κάθε συγκεκριμένου αστικού χώρου.

Σε μια λιγότερο εμπορευματοποιημένη εκδοχή αστικής πολιτιστικής ανάπτυξης - όπως προκύπτει στις δύο ευρωπαϊκές περιπτώσεις που θα παρουσιαστούν στη συνέχεια - είναι δυνατό να ακολουθούνται οι βασικές ιδέες της αστικής ανάπτυξης, διατηρώντας ένα επίπεδο κοινωνικής συνοχής και συλλογικής ζωής, όπως έχει συμβεί σε αστικές περιοχές που έχουν επιδιώξει αυτόν τον τύπο ανάπτυξης. Μια τέτοια στρατηγική μπορεί να είναι αποτελεσματική για την ενσωμάτωση αστικών περιοχών πληττόμενων από τις διαδικασίες νεοφιλελευθεροποίησης (Jessop, 2002, σ. 463). Βέβαια, ακόμα και σε αυτές τις περιπτώσεις, το πλαίσιο εφαρμογής ορίζεται από τις ευρύτερες συνθήκες άνισης αστικής ανάπτυξης, και ηπιότερων ή σημειακών διαδικασιών gentrification.

Στην Αθήνα, παραδείγματα διαδικασιών gentrification μπορούν να αναζητηθούν στο Γκάζι και στην περιοχή του Μεταξουργείου.. Στην περιοχή του Μεταξουργείου, η διαδικασία είναι πιο αργή και ασυνεχής σε σχέση με την περιοχή του Γκαζιού. Αρχικά, η εγκατάσταση θεατρικών σκηνών στα μέσα της δεκαετίας του 1990, προσέλκυσε μερίδα του καλλιτεχνικού κόσμου είτε στο επίπεδο της επαγγελματικής δραστηριότητας, είτε ως

περιοχή κατοικίας. Στα μέσα της δεκαετίας του '00, οι νέοι χώροι εστίασης και διασκέδασης, διαμόρφωσαν τον νέο χάρτη χρήσεων στην περιοχή. Σταδιακά, τα τελευταία χρόνια, εναλλακτικοί πολιτιστικοί χώροι, εργαστήρια και καταστήματα μόδας εμπλούτισαν τις χρήσεις της περιοχής. Επιπλέον, στο Μεταξουργείο, μέλη των ανώτερων οικονομικών και κοινωνικών στρωμάτων, προσανατολίστηκαν στη φθηνή αγορά γης και κατοικίας της περιοχής, αξιοποιώντας τα σήματα της κτηματομεσιτικής αγοράς και της πολιτικής του Δήμου. Σαφώς, η διαδικασία εισόδου νέων εύπορων κατοίκων, συνέβη ταυτόχρονα με την έξοδο παλαιών κατοίκων από τις πιο ευάλωτες μερίδες του πληθυσμού, χωρίς πρόσβαση σε ιδιοκτησία, όπως είναι οι Ρομά και οι μετανάστες, καθώς και ενοικιαστές, κυρίως ηλικιωμένους/ες και νοικοκυριά χαμηλού εισοδήματος. και των νέων κατοίκων που δεν έχουν οικονομική άνεση (Αλεξανδρή, 2015).

4. Ανάπτυξη πολιτιστικών περιοχών στην αστική περιφέρεια – Δύο Περιπτώσεις Μελέτης

Στο προηγούμενο κεφάλαιο παρουσιάστηκε αναλυτικά η συζήτηση των τελευταίων τριών δεκαετιών σχετικά με τις πολιτικές ανάπτυξης, μέσω της ενίσχυσης του πολιτιστικού τομέα. Η συζήτηση αυτή προσδιορίζεται με βάση τις εξελίξεις στην εφαρμογή αυτού του μοντέλου αστικής ανάπτυξης. Αρχικά, αφορούσε υποβαθμισμένες περιοχές των αστικών κέντρων των δυτικών μητροπόλεων. Μέχρι σήμερα, αυτό το αναπτυξιακό μοντέλο έχει επεκταθεί γεωγραφικά μέχρι τον παγκόσμιο Νότο, τις πόλεις μεσαίου και μικρού μεγέθους, αλλά και στο εσωτερικό των πόλεων, περιλαμβάνοντας και προαστιακές περιοχές. Σε αυτό το κεφάλαιο, θα ασχοληθούμε με την τρίτη περίπτωση της γεωγραφικής μετατόπισης στο εσωτερικό της μητροπολιτικής περιοχής, η οποία δείχνει να απασχολεί τη σύγχρονη συζήτηση (ενδεικτικά Phelps, 2012). Συγκεκριμένα, θα παρουσιαστούν δύο περιπτώσεις μελέτης που δείχνουν αυτή τη γεωγραφική μετατόπιση της πολιτιστικής οικονομίας προς την αστική περιφέρεια και την κοινωνική και οικονομική της σημασία, μέσα από δύο περιπτώσεις μελέτης στο Άμστερνταμ και στο Παρίσι.

4.1. Το Άμστερνταμ και η περιοχή του Bijlmer

Στο Άμστερνταμ, ο τόπος εγκατάστασης των πολιτιστικών χώρων και η πολεοδομική επέκταση και φαίνεται να συνδέονται μεταξύ τους, καθώς όπως δείχνει η ιστορική εξέλιξη της πόλης η εγκατάσταση πολιτιστικών υποδομών ξεκίνησε από το κέντρο της πόλης και συνεχίστηκε στα άλλοτε περίχωρα, τα οποία στη συνέχεια ενσωματώθηκαν στον αστικό πυρήνα. Η τάση αυτή συνεχίζεται και σήμερα, με τους πολιτιστικούς χώρους να συμβάλλουν στην παραγωγή του αστικού χώρου, αποτελώντας ενεργό μέρος της διαδικασίας αστικού μετασχηματισμού (van Schaik, 2018, σ. 266).

Τις τελευταίες δεκαετίες, οι μισοί από τους νέους πολιτιστικούς χώρους του Άμστερνταμ κατασκευάστηκαν σε περιοχές του κέντρου και οι άλλοι μισοί σε νέες περιοχές, ακολουθώντας το παράδειγμα σύνδεσης των προηγούμενων περιόδων αστικής επέκτασης και εγκατάστασης των πολιτιστικών υποδομών. Οι νέοι χώροι ποικίλλουν σε μέγεθος, λειτουργία και γεωγραφική θέση και φαίνεται ότι παρουσιάζονται διάφορα μοτίβα γύρω από τον τόπο, υποδηλώνοντας σχέση με την αστική ανάπτυξη. Φαίνεται λοιπόν να υπάρχει μια ισχυρή σχέση μεταξύ της διαμόρφωσης νέων πολιτιστικών χώρων έξω από το κέντρο και των νέων περιοχών αστικής ανάπτυξης (van Schaik, 2018, σ. 266).

Σε επίπεδο πολιτιστικής πολιτικής, στην Ολλανδία, οι δήμοι διαθέτουν πολλές αρμοδιότητες στον τομέα άσκησης πολιτιστικής πολιτικής, ειδικά ως προς την πολιτική εγκατάστασης και χρηματοδότησης τοπικών πολιτιστικών υποδομών (Zebracki, 2011, σσ. 2953-2955). Η πολιτιστική πολιτική του Άμστερνταμ ακολουθεί τον τετραετή κύκλο της εθνικής πολιτιστικής πολιτικής, η οποία ξεκίνησε την πρώτη της περίοδο το 1989, θέτοντας τον στόχο του συντονισμού της εθνικής πολιτιστικής πολιτικής. Το πλαίσιο του πολιτιστικού σχεδιασμού του του Άμστερνταμ προσδιορίζεται από τις εθνικές προτεραιότητες, ακολουθώντας τις μετατοπίσεις της εγχώριας πολιτιστικής πολιτικής από το κριτήριο της καλλιτεχνικής ποιότητας και της εκπαίδευσης των λαϊκών στρωμάτων τη δεκαετία του '90, στην έμφαση στην πολιτιστική επιχειρηματικότητα και τις δημιουργικές βιομηχανίες των '00. (van Schaik, 2018, σσ.105-106).

Στο Άμστερνταμ, πό τα μέσα της δεκαετίας του '90, ο αστικός σχεδιασμός μετατοπίστηκε από την προσέγγιση της «συμπαγούς πόλης» στην «πόλη δίκτυο». Έτσι, ενώ στο “Kunstenplan” (Σχέδιο Πολιτιστικής Πολιτικής) της περιόδου 1993-1996, ο σχεδιασμός επικεντρώθηκε στο αστικό κέντρο, το 1997, το “Kunstenplan” του Άμστερνταμ αναγνωρίζει το γεγονός της πολεοδομικής ανάπτυξης της πόλης με την ανάπτυξη των πολιτιστικών δραστηριοτήτων, κατευθύνοντας δημιουργούς και κοινό στη νέα τάση διασποράς των πολιτιστικών δραστηριοτήτων στον αστικό χώρο. Συγκεκριμένα, οι εξελίξεις που έφερε το “Kunstenplan” αφορούν τις περιοχές Y-bank, Westergasfabriek και τη νοτιοανατολική περιοχή του Bijlmer. Αυτό σηματοδότησε μια μεταβολή στην πολιτική των πολιτιστικών δρώντων, η οποία απαιτούσε νέες προσπάθειες από πολιτιστικά ιδρύματα, ομάδες και καλλιτέχνες για να οργανώσουν την κοινωνική τους απεύθυνση και την αγκύρωσή τους στον χώρο (van Schaik, 2018, σ. 112).

Έπειτα, στο “Structuurplan” (Πρόγραμμα Αστικού Σχεδιασμού) του 2003, αναγνωρίζονται οι δυνατότητες και προοπτικές του Άμστερνταμ να καταστεί πολιτιστική και δημιουργική πόλη. Επιπλέον, αυτές οι δυνατότητες αποδίδονται όχι μόνο στο αστικό κέντρο, αλλά και σε άλλες αστικές περιοχές. Στην καθεμία αποδόθηκε μία συγκεκριμένη πολιτιστική ταυτότητα, για παράδειγμα το Y-Bank (βόρεια) προτάθηκε για πολιτιστική ανάπτυξη μικρής κλίμακας, το νοτιοανατολικό Bijlmer για μεγάλους χώρους διασκέδασης, το de Baarsjes για γκαλερί και η περιοχή Zuidas για διεθνούς εμβέλειας δράσεις (van Schaik, 2018, σσ.89-100). Η τάση αυτή συνεχίστηκε και το 2011, οπότε ο Δήμος του Άμστερνταμ παρουσίασε ένα νέο πρόγραμμα (“Structuurvisie”) όπου

προβλέφθηκαν νέες χωρικές διασυνδέσεις, δίνοντας έμφαση στη σύνδεση πολιτισμού, αναψυχής, δημιουργίας και γνώσης (van Schaik, 2018, σσ.114)

Οι δύο κατηγορίες πολιτικών σχεδιασμού, διαφοροποιούνται ως προς την αντίληψη της σχέσης μεταξύ τέχνης και αστικού χώρου. Στο “Kunstenplannen” η δημιουργία πολιτιστικών χώρων αντιμετωπίζεται ως αυτόνομη περίπτωση, χωρίς να δίνεται σημασία στις επιδράσεις του πολεοδομικού σχεδιασμού και στην ένταξη των νέων περιοχών στον σχεδιασμό των πολλαπλών χρήσεων του αστικού χώρου. Από την άλλη πλευρά στο “Structuurplannen” τονίζεται ότι η ευθύνη του αστικού σχεδιασμού για την πολιτιστική ανάπτυξη περιορίζεται στη δημιουργία συνθηκών αστικής ανάπτυξης που επιτρέπουν την ενίσχυση του πολιτιστικού τομέα. Τελικά, ο αστικός σχεδιασμός έχει σημαντική επίδραση στην εγκατάσταση πολιτιστικών υποδομών, ενώ η πολιτιστική πολιτική αναλαμβάνει δράση από τη στιγμή της έναρξης λειτουργίας του χώρου, ανταποκρινόμενη στις συγκεκριμένες απαιτήσεις των πολιτιστικών δρώντων (van Schaik, 2018, σ. 114).

Στο πλαίσιο αυτών των διαδικασιών, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η περιοχή του Bijlmer, η οποία συνδυάζει απόσταση από το κέντρο, συνθήκες υποβάθμισης και μια τοπική πολιτιστική κοινότητα που βασίζεται στην πολυπολιτισμικό ήτα. Το Bijlmer βρίσκεται έξω από τον περιφερειακό οδικό άξονα, στο νοτιοανατολικό Άμστερνταμ. Πρόκειται για μια παραδειγματική περιοχή για την μεταπολεμική ανάπτυξη της Ολλανδίας και του Άμστερνταμ, η οποία κατά τη δεκαετία του '60 εξελίχθηκε από αγροτική περιοχή σε περιοχή κατοικίας, επηρεασμένη από τις ιδέες του μοντερνισμού. Η ιδέα για το Bijlmer ήταν η δημιουργία μιας μεγάλης αστικής περιοχής που διακρίνεται για τη λειτουργικότητά της και την περιορισμένη παρουσία επιχειρηματικών και εμπορικών χώρων, αποτελώντας τόπο κατοικίας για τις οικογένειες της εργατικής αριστοκρατίας (Wassenberg, 2013, σ. 79). Το μοντέλο ανάπτυξης του Bijlmer απηχεί δηλαδή τις κυρίαρχες για την εποχή ιδέες αστικής ανάπτυξης που βασίζονται στον αυστηρό διαχωρισμό μεταξύ κατοικίας, εργασίας και αναψυχής.

Εικόνα 3: Αεροφωτογραφία συγκροτημάτων κατοικιών στην περιοχή του Bijlmer. Πηγή: <https://99percentinvisible.org/episode/bijlmer-city-future-part-1/> τελευταία πρόσβαση: 17/09/2020.

Ωστόσο, τα νοικοκυριά της μεσαίας και ανώτερης εργατικής τάξης ποτέ δεν κατοίκησαν την πόλη σε μαζική κλίμακα, αφού διέθεταν την εναλλακτική επιλογή χαμηλών κατοικιών στα προάστια. Επιπλέον, εμφανίστηκαν πολλά άλλα προβλήματα, όπως η ρύπανση και η παραμέληση των δημόσιων χώρων, καθώς και η ελλιπής συντήρηση των κατοικιών από τις εταιρείες διαχείρισης (Wassenberg, 2013, σ. 238). Η λευκή εργατική τάξη προτίμησε άλλες περιοχές της πόλης και στο Bijlmer εγκαταστάθηκαν μετανάστες/τριες κυρίως από το Σουρινάμ (πρώην ολλανδική αποικία). Οι νέες συνθήκες χωρο-κοινωνικού διαχωρισμού διαμόρφωσαν μια περιοχή υψηλής ανεργίας και εγκατάλειψης από το κεντρικό κράτος και την αυτοδιοίκηση. Όμως, αυτό το κενό κρατικής παρουσίας είχε τον δικό του θετικό αντίκτυπο, καθώς το Bijlmer ανέπτυξε τη δική του ταυτότητα, έναν διαφορετικό τρόπο ζωής που χαρακτηριζόταν από την πολυπολιτισμικότητα, με σημαντικές μουσικές, γαστρονομικές και αθλητικές εκδηλώσεις και έντονη παρουσία της street art. Έτσι, σταδιακά η πολιτιστική ζωή στο Bijlmer αναπτύχθηκε, προσφέροντας ένα εύρος δραστηριοτήτων, οι οποίες οργανώνονταν σε άτυπους χώρους, όπως οι χώροι στάθμευσης και οι αποθήκες (van Schaik, 2018, σ.100).

Η πορεία εγκατάλειψης της περιοχής συνεχίστηκε μέχρι και τη δεκαετία του '90, όταν η πολύνεκρη συντριβή του αεροπλάνου της EI-AI μέσα στην κατοικημένη πυροδότησε σχέδια για την αναζωογόνηση της περιοχής. Έκτοτε, έχουν υπάρξει τρεις φάσεις ανασχεδιασμού της περιοχής. Οι προτάσεις που διατυπώθηκαν τότε

περιλάμβαναν τον διαχωρισμό σε μια περιοχή κατοικίας με νέα χαμηλά κτήρια στη θέση των παλιών συγκροτημάτων και έναν άλλο πόλο επιχειρηματικής ανάπτυξης με έμφαση στον χρηματοπιστωτικό τομέα, νέες μεγάλες πολιτιστικές εγκαταστάσεις και το νέο γήπεδο του Ajax. (van Schaik, 2018, σσ. 100-101).

Η διαδικασία αστικής αναζωογόνησης του Bijlmer πραγματοποιήθηκε με πόρους του ευρωπαϊκού προγράμματος URBAN για την αναζωογόνηση υποβαθμισμένων αστικών περιοχών και πραγματοποιήθηκε στη βάση των σχεδιασμών του Δήμου. Στην πραγματικότητα, η διαδικασία δεν ήταν ανοιχτή προς τους κατοίκους, σημαντική μερίδα των οποίων μετεγκαταστάθηκε σε άλλες περιοχές του Άμστερνταμ, λόγω ανόδου των ενοικίων. Τελικά, διαμορφώθηκε ένα τοπικό Σύμφωνο μεταξύ τριών μόνο εταίρων: της εταιρείας στέγασης Nieuw Amsterdam, του τοπικού συμβουλίου του Bijlmer και του δήμου του Άμστερνταμ (Covenant Renieuwing Bijlmermeer). Οι στόχοι του Συμφώνου περιέλαβαν τη βελτίωση και ανανέωση του οικιστικού αποθέματος, την αύξηση του ποσοστού της απασχόλησης του τοπικού πληθυσμού και την ενίσχυση των πολιτιστικών δραστηριοτήτων στην περιοχή (Dukes, 2010, σσ. 161-165).

Ως αποτέλεσμα, το 1996 λειτούργησε το νέο γήπεδο ποδοσφαίρου, το 2000 εγκαινιάστηκε το σύμπλεγμα κινηματογράφων της Pathé και το 2001 το Heineken Music Hall, ενώ η άλλη πλευρά παρέμεινε η πλευρά των κατοίκων, η αποκαλούμενη μαύρη περιοχή. Το σχέδιο αναζωογόνησης δεν προέβλεπε χώρους για τους κατοίκους του Bijlmer, αλλά προοριζόταν για την προσέλκυση επισκεπτών από άλλες περιοχές του Άμστερνταμ. Στη συνέχεια, στη «λευκή» επιχειρηματική περιοχή κατασκευάστηκαν μεγάλοι πολιτιστικοί χώροι, (κυρίως συναυλιακοί) όπως το Arena (χωρητικότητα 53.000 θεατές) το Dome (χωρητικότητα 17.000 θεατές), το Heineken Music Hall (χωρητικότητα 6.000 θεατές), το GETZ (χωρητικότητα 1600 θεατές). Αντίθετα, στη «μαύρη» περιοχή μπορεί να βρει κανείς μόνο το Bijlmer Parktheater (χωρητικότητα 230 θεατές), το No Limit (χωρητικότητα 120 θεατές) και μερικούς ακόμα μικρούς χώρους (van Schaik, 2018, σ. 103).

Τα έργα αστικής αναζωογόνησης είχαν λοιπόν ως αποτέλεσμα, έναν εκτεταμένο ανασχεδιασμό του Bijlmer, καταλήγοντας στον εκτοπισμό χιλιάδων μέχρι πρότινος κατοίκων και σε έναν τύπο ανοικοδόμησης με χαμηλά κτήρια, μεζονέτες κλπ. που οδήγησε σε αύξηση των ενοικίων και την «επιστροφή» της μεσαίας τάξης, συμπεριλαμβανομένης μερίδας των αρχικών κατοίκων που έφυγαν τη δεκαετία του 1980, λόγω των συνθηκών υποβάθμισης. Όλη αυτή την περίοδο, η τοπική αφρο-ολλανδική

κοινότητα αντιδρούσε στον αποκλεισμό των κατοίκων από τις διαδικασίες, ασκώντας κριτική στην έλλειψη συμμετοχικών δομών για τις φυλετικές και εθνοτικές ομάδες της περιοχής στη διαδικασία λήψης αποφάσεων, καθώς και στην κακή επικοινωνία μεταξύ της αυτοδιοίκησης και των μεταναστευτικών συλλογικοτήτων. Η δράση αυτών των ομάδων αντίστασης άλλαξε γρήγορα τους τοπικούς πολιτικούς συσχετισμούς, οδηγώντας στη διαδοχική εκλογή τριών μαύρων δημάρχων του Bijlmer με καταγωγή από το Σουρινάμ (Abdou, 2018, σσ.5-8).

Εικόνα 4: Εξωτερική άποψη και συναυλία στο Heineken Music Hall στο Bijlmer. Πηγή: <https://travel.sygic.com/en/poi/heineken-music-hall-poi:63309> και <http://www.amsterdamsights.com/nightlife/afaslive.html> τελευταία πρόσβαση: 17/09/2020.

Από την άλλη πλευρά, η ανεξάρτητη πολιτιστική ζωή του Bijlmer όλα αυτά τα χρόνια αναπτύχθηκε δυναμικά, δημιουργώντας «πολιτιστικές και δημιουργικές κοινότητες». Νέοι καλλιτέχνες συνέρρευσαν στην περιοχή, οι πολιτιστικοί χώροι ενίσχυσαν τον εναλλακτικό τους χαρακτήρα, με το πρόγραμμά τους και τις παρεμβάσεις ωραιοποίησης, ενώ τα καινούρια καφέ που δημιουργήθηκαν, ενίσχυσαν την καταναλωτική φυσιογνωμία της περιοχής. Ως τέτοιος χώρος αναγνωρίζεται το “FATFORM” που λειτούργησε πρώτη φορά το 2009, διαμορφώνοντας ένα πρόγραμμα σύνδεσης εικαστικών τεχνών, μουσικής και παραστάσεων στην οροφή ενός εμπορικού κέντρου. Επίσης το “ImagineIC”, που λειτουργεί από το 2011 και διενεργεί καλλιτεχνικά προγράμματα με ερευνητικό χαρακτήρα, γύρω από τη σχέση πόλης και πολιτισμού (<http://www.imagineic.nl/english>). Επίσης, το “CBK Zuidooost”, το οποίο ξεκίνησε ως βιβλιοθήκη τέχνης και στη συνέχεια άρχισε να οργανώνει εκπαιδευτικά προγράμματα και residencies. Τέλος, πολύ γνωστό είναι το εγχείρημα του “Heesterveld Creative Community” που αποτελείται από μια ομάδα καλλιτεχνών και δημιουργών από διάφορους τομείς, συνδυάζοντας εργασία και κατοικία και επικεντρώνεται στη συμβολή των τεχνών στη γειτονιά και την πόλη (<http://heesterveldcc.nl/over-ons/>).

Ακόμη, για την αντιμετώπιση της εσωτερικής χωροκοινωνικής πόλωσης, το τοπικό περιφερειακό συμβούλιο εξασφάλισε δημόσιους πόρους συνδέοντας πολλές πολιτιστικές πρωτοβουλίες προωθώντας ένα σχέδιο επιδοτήσεων. Σκοπός ήταν ορισμένοι πολιτιστικοί χώροι της «μαύρης» περιοχής (Bijlmer Parktheater, No Limit, GETZ / ZO!) να εξελιχθούν σε πολιτιστικό πυρήνα της νέας αναπτυσσόμενης περιοχής του νοτιοανατολικού Άμστερνταμ. Το Bijlmer Parktheater αναπτύχθηκε με πρωτοβουλία του τοπικού δήμου και χρηματοδοτήθηκε από το ευρωπαϊκούς πόρους για υποβαθμισμένες αστικές περιοχές, εξελισσόμενο σε χώρο αναφοράς για ολόκληρη την περιοχή (van Schaik, 2018, σσ. 198-200).

Εικόνα 5: Εξωτερική άποψη και η αίθουσα του Bijlmer Parktheater. Πηγή: https://www.google.com/search?q=bijlmer+parktheater&client=firefox-bd&sxsrf=ALeKk02T3k429jh-D5vbogWm8hyNsxNpYA:1600516434279&source=lnms&tbn=isch&sa=X&ved=2ahUKewilyJasIPXrAhVVUUhUIHSgSBV4Q_AUoAXoECB0QAw&biw=1366&bih=654#imgrc=CxUsGdFjv61IwM τελευταία πρόσβαση: 17/09/2020.

Οι εναλλακτικοί πολιτιστικοί χώροι και η πολιτική επιδοτήσεων και προσέλκυσης ιδιωτών έχουν θετικό αντίκτυπο στην εικόνα για το Bijlmer για κατοίκους άλλων περιοχών του Άμστερνταμ ή επισκέπτες. Επίσης, οι φορείς της πόλης και της ιδιωτικής οικονομίας εργάζονται σκληρά για την ανάδειξη του πολυπολιτισμικού χαρακτήρα της περιοχής. Ωστόσο, σε μεγάλο βαθμό αυτό γίνεται με τρόπο που αφορά περισσότερο την αγορά και τα λευκά μεσαία στρώματα, παρά τους μετανάστες και τις μετανάστριες του Bijlmer. Ενώ οι ευρωπαϊκοί πόροι του URBAN προσελκύστηκαν στη βάση της ενσωμάτωσης της περιοχής και των κατοίκων της, τελικά οι κάτοικοι αποκλείστηκαν από τη διαδικασία λήψης αποφάσεων, ενώ και η πολιτιστική παραγωγή απευθύνεται περισσότερο εκτός, παρά στους φτωχούς κατοίκους της περιοχής. Ως παραδείγματα εμπορευματοποίησης της τοπικής κουλτούρας, μπορούν να καταγραφεί η εισαγωγή της λογικής της ανάθεσης project για street art παρεμβάσεις ή για συναυλίες χιπ χοπ, με στόχο τη μετατροπή της περιοχής σε ένα «ελκυστικό» σημείο αναφοράς για

τη «μαύρη κουλτούρα», συχνά με χρηματοδότηση από τοπικά κονδύλια και εμπλοκή κτηματομεσιτικών εταιρειών (Abdou, 2018, σσ 8-10).

Εικόνα 6: Εξωτερική άποψη του Heesterveld Creative Community. Πηγή: <https://heesterveldcc.nl/> τελευταία πρόσβαση: 17/09/2020.

Προκύπτει λοιπόν πως ενώ με τις πολιτικές κοινωνικής κατοικίας υπάρχει άμβλυνση στη διαδικασία gentrification, η κοινωνική συνοχή συνεχίζει να αποτελεί ζητούμενο στους σχεδιασμούς του κράτους και της τοπικής αυτοδιοίκησης. Επίσης, ζητούμενη αυτές τις τρεις δεκαετίες των πολιτικών αστικής αναζωογόνησης, είναι η συμμετοχή των κατοίκων στη διαμόρφωση μιας τοπικής ταυτότητας που δεν τους αποξενώνει. Οι δημόσιοι φορείς πρέπει να καταβάλουν περισσότερες προσπάθειες για να βοηθήσουν τους κατοίκους στην οικοδόμηση της κοινότητάς τους. Ακόμα κι αν οι δημόσιες πολιτικές επικεντρώνονται διακηρυκτικά στον εκδημοκρατισμό και τη συμμετοχή, σε επίπεδο πολιτικής εφαρμογής υστερούν. Η γραφειοκρατικοποίηση του σχεδιασμού και η απομόνωσή του από τους κατοίκους, με περιορισμό της «συμμετοχής» τους στην ενημέρωση και την απλή γνωμοδότηση δεν επαρκεί, ειδικά όταν αυτό αφορά μεγάλα έργα σχεδιασμού που επηρεάζουν βαθιά τις προοπτικές εξέλιξης της γειτονιάς τους (Jongsma, 2019, σσ. 60-63).

4.2. Το Παρίσι και η Plaine Commune - Περιοχή του Πολιτισμού και της Δημιουργίας

Στο Παρίσι, ο πολιτιστικός και δημιουργικός τομέας ήταν πάντα ισχυρός, με συγκέντρωση στον Δήμο του Παρισιού, αρχικά στην αριστερή όχθη, με τάσεις μετέπειτα επέκτασης. Από τη δεκαετία του '80 εφαρμόστηκαν πολιτικές δημιουργίας νέων πολιτιστικών πόλων και συγκεντρώσεων, ειδικά μέσα από τις διαδικασίες ανάπλασης στο Marais, την ίδρυση της Βιβλιοθήκης Μιτεράν στη νοτιοανατολική πλευρά του Δήμου και τις διαδικασίες ανάπλασης στην περιοχή της Villette (βλέπε Collard, 1996). Σε αυτή την

ενότητα, θα παρουσιαστεί αναλυτικά ο σύγχρονος σχεδιασμός για μία πολιτιστική και δημιουργική περιοχή, στην προαστιακή περιοχή της Plaine Commune. Εξετάζεται τόσο η ιδέα της γεωγραφικής μετατόπισης, όσο και η σύγχρονη προβληματική για τη σχέση της πολιτιστικής και δημιουργικής οικονομίας με την αστική οικονομική ανάπτυξη και την όξυνση των χωροκοινωνικών ανισοτήτων.

Η Plaine Commune αποτελεί οργανισμό τοπικής αυτοδιοίκησης από το 2016, οπότε και συστάθηκε στο πλαίσιο του ανασχεδιασμού του μητροπολιτικού χώρου (Grand Paris). Βρίσκεται βόρεια του δήμου του Παρισιού και ανήκει στο διαμέρισμα του Seine-Saint-Denis. Περιλαμβάνει εννέα δήμους, με μεγαλύτερους και πιο γνωστούς από αυτούς το Saint Denis, Saint-Ouen, Aubervilliers που συνορεύουν με το Παρίσι.

Εικόνα 7: Πάρκο κοινωνικής κατοικίας στο Epinay-sur-Seine. Πηγή: προσωπικό αρχείο του συγγραφέα.

Γενικά, πρόκειται για μια εργατική, πρώην βιομηχανική περιοχή, με βασικά χαρακτηριστικά τη νεανική και πολυεθνοτική σύνθεση του πληθυσμού (στη συντριπτική πλειοψηφία αφρικανικής καταγωγής), αλλά και τον υψηλό βαθμό φτώχειας και ανεργίας. Με την εκβιομηχάνιση, από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα, η περιοχή εξελίχθηκε σε ένα πανευρωπαϊκής σημασίας βιομηχανικό κέντρο. Την ιστορία της περιοχής επισφράγισε το διεκδικητικό εργατικό κίνημα του 20ου αιώνα και ο ηγεμονικός ρόλος του Κομμουνιστικού Κόμματος στις πολιτικές εξελίξεις της περιοχής (Rustenholz, 2015, σσ. 195-256).

Κατά τη δεκαετία του '70, η οικονομική κρίση και η διαδικασία αποβιομηχάνισης που ακολούθησε είχε ως αποτέλεσμα το κλείσιμο εργοστασίων και την απώλεια χιλιάδων θέσεων εργασίας. Ως αποτέλεσμα, η ανεργία αυξήθηκε, ο πληθυσμός μειώθηκε, ενώ οι βιομηχανικές εγκαταστάσεις που κάλυπταν μέχρι τότε τις εκτάσεις της περιοχής εγκαταλείφθηκαν. Οι εγκαταλειμμένες βιομηχανικές εκτάσεις προσέλκυσαν την εγκατάσταση νέων επιχειρήσεων, αλλά και πολιτιστικών χρήσεων -από άτυπους και εναλλακτικούς πολιτιστικούς χώρους, μέχρι μεγάλους ιδιωτικούς πολιτιστικούς οργανισμούς (Andres και Gressillon, 2011, σσ. 18-23). Ενδεικτικά, η περιοχή έχει έντονη παρουσία του οπτικοακουστικού τομέα, φιλοξενώντας ένα εθνικής εμβέλειας cluster επιχειρήσεων του κλάδου, είναι έδρα της Cité du Cinéma (σε παλιές εγκαταστάσεις της Επιχείρησης Ηλεκτρισμού Παρισιού) ενώ διαθέτει και αρκετούς μικρού ή μεγάλου μεγέθους αυτόνομους πολιτιστικούς οργανισμούς (Lebeau, 2011, 45-46).

Εικόνα: 8: Εξωτερική άποψη του κτηρίου που στεγάζει το 6B. Πηγή: προσωπικό αρχείο του συγγραφέα.

Μετά τη δεκαετία του '80, υπήρξε άνθηση της «εναλλακτικής» και «ανταγωνιστικής» κουλτούρας, με έντονη παρουσία της street art, του σλαμ και του χιπ χοπ, η οποία έχει ισχυρή παρουσία μέχρι σήμερα. Επίσης, οι κενές εγκαταλειμμένες βιομηχανικές εγκαταστάσεις προσέλκυσαν καλλιτέχνες, οι οποίοι σταδιακά άρχισαν να εγκαθίστανται και να δραστηριοποιούνται στους παλιούς εγκαταλειμμένους βιομηχανικούς χώρους, ιδιαίτερα κατά τη δεκαετία του '00. Ο πλέον γνωστός τέτοιος χώρος είναι το “6B” που λειτουργεί από το 2010 στα πρώην γραφεία της εταιρείας Alstom, στεγάζει περίπου διακόσιους καλλιτέχνες και συχνά διοργανώνει δημόσιες

εκδηλώσεις και φεστιβάλ, όπως το καλοκαιρινό “Plage du 6B” (www.le6b.fr). Ενδεικτικά, άλλοι αντίστοιχοι πολιτιστικοί χώροι είναι τα “Laboratoires d’Aubervilliers” που λειτουργούν ως residency με έμφαση στις οπτικές τέχνες, το “Mains d’Œuvres” που ξεκίνησε τη λειτουργία του το 2001 (<https://www.mainsdoeuvres.org/?lang=fr>), το 60adada που οργανώθηκε από 60 ανεξάρτητους εικαστικούς του Saint-Denis και λειτουργεί κυρίως ως εκθεσιακός χώρος (Κοσκολέτος, 2017, σσ. 102-113).

Εικόνα 9: Άποψη των Mains d’Œuvres που λειτουργούν στη θέση του παλιού εργοστασίου Valeo. Πηγή: <https://www.mainsdoeuvres.org/-Le-lieu-.html?lang=fr> τελευταία πρόσβαση 17/09/2020.

Το πρόγραμμα για την «Περιοχή του Πολιτισμού και της Δημιουργίας» (Territoire de la Culture et de la Création) αναπτύχθηκε αρχικά ως κρατική επιδίωξη στο πλαίσιο του ευρύτερου ανασχεδιασμού του μητροπολιτικού χώρου του Παρισιού. Ο σχεδιασμός του Grand Paris που ανακοινώθηκε από τον Ν. Σαρκοζί το 2007 και άρχισε σταδιακά να υλοποιείται από το 2010, έθεσε ως στόχο την ενίσχυση της διεθνούς ανταγωνιστικής θέσης της πόλης, μέσα και από την ένταξη των προαστίων στις νέες μητροπολιτικές λειτουργίες. Η ένταξη προαστιακών περιοχών σε διοικητικές - οικονομικές συσσωματώσεις έγινε με βάση τα θεωρούμενα ως τοπικά συγκριτικά πλεονεκτήματα. Η φιλοσοφία του σχεδίου εμπνεύστηκε από τη θεωρία των “clusters” και τα πλεονεκτήματα που αυτά παρουσιάζουν στην οργάνωση του χώρου. (Blanc, 2010, σσ. 126-127).

Ο αρχικός σχεδιασμός για το Grand Paris προέβλεψε την ένταξη της περιοχής της Plaine Commune στους σχεδιασμούς, ως ένα μελλοντικό “cluster” της δημιουργικής οικονομίας. Η στόχευση από την πλευρά του κεντρικού κράτους επικεντρώθηκε στην ανάπτυξη των δραστηριοτήτων της δημιουργικής οικονομίας στην Plaine Commune, με στόχο την οικονομική ανάπτυξη της περιοχής, εντός του ευρύτερου σχεδιασμού για την ενίσχυση του Παρισιού στον παγκόσμιο ανταγωνισμό πόλεων (Blanc, 2010, σσ.181-189). Ωστόσο, αυτή η αρχική κρατική στόχευση αναδιαμορφώθηκε με το Σύμφωνο Τοπικής Ανάπτυξης (Contrat de Développement Territorial/ CDT) για την «Περιοχή του Πολιτισμού και της Δημιουργίας», ως αποτέλεσμα διαπραγματεύσεων μεταξύ του κεντρικού κράτους και της τοπικής αυτοδιοίκησης, η οποία ενσωμάτωσε τους δικούς της κεντρικούς στόχους για την εξέλιξη της περιοχής (Belkind, 2013).

Η Plaine Commune επέλεξε να παρέμβει στις εξελίξεις, έτσι ώστε να πετύχει τροποποιήσεις στο πλαίσιο της μετάβασης στο Grand Paris, ως προς τον σκοπό και τις συγκεκριμένες αστικές παρεμβάσεις, διεκδικώντας τη διαμόρφωση ενός περισσότερο συμπεριληπτικού σχεδίου ανάπτυξης. Τελικά, το νέο σχέδιο για την «Περιοχή του Πολιτισμού και της Δημιουργίας» στόχευσε στην τοπική ανάπτυξη, την κοινωνική συνοχή και στην ενίσχυση της εικόνας της περιοχής, κυρίως από την άποψη της άρσης του στιγματισμού της ως «επικίνδυνης περιοχής» (Raad, 2012, σ.96).

Έτσι, το σχέδιο περιέλαβε σημαντικές και εκτεταμένες παρεμβάσεις σε όλη την κλίμακα της περιοχής, όπως τη βελτίωση των δημόσιων συγκοινωνιών, την εφαρμογή ενός σχεδίου οικολογικής βιωσιμότητας, τις εργασίες αναβάθμισης του οικιστικού αποθέματος, αλλά και την κατασκευή νέων, ενίσχυση της απασχόλησης και βέβαια την υποστήριξη του πολιτιστικού τομέα. Ως προς τον πολιτισμό, το Σύμφωνο για την «Περιοχή του Πολιτισμού και της Δημιουργίας» έθεσε ως κύριο στόχο την ενίσχυση των πολιτιστικών δραστηριοτήτων και τη διαμόρφωση συνθηκών ανάδειξης μιας τοπικής συσπείρωσης πολιτιστικών και δημιουργικών δραστηριοτήτων. Όμως, ως λόγος προβάλλεται περισσότερο η ενίσχυση της κοινωνικής συνοχής και η χειραφετητική διάσταση του πολιτισμού, παρά η συμβολή στην αστική οικονομική ανάπτυξη (CDT Plaine Commune, 2014, σσ. 90-91). Επίσης, αντίστοιχη έμφαση δόθηκε στην ισόρροπη εξάπλωση των πολιτιστικών υποδομών και δραστηριοτήτων στο σύνολο της περιοχής, για την αποφυγή χωροκοινωνικής πόλωσης, καθώς και στην ανάδειξη πολλαπλών, μη κυρίαρχων πολιτιστικών δραστηριοτήτων και πρακτικών (βλ. γκράφιτι, σλαμ, χιπ-χοπ). Οι παραπάνω στόχοι εξειδικεύτηκαν σε πέντε σημεία εφαρμογής, ως εξής:

- Έμφαση στους λεγόμενους «συνεργατικούς» πολιτιστικούς χώρους (co-working spaces), μέσω της διασύνδεσής τους και της ανάπτυξης κοινών πολιτιστικών δράσεων, αλλά και της δημιουργίας νέων, ακολουθώντας το παράδειγμα επιτυχημένων σε λειτουργία συνεργατικών πολιτιστικών χώρων, όπως το 6B (CDT, Plaine Commune, 2014, σσ.204-205).
- Ενίσχυση των δημόσιων πολιτιστικών- μορφωτικών υποδομών, όπως οι δημοτικές βιβλιοθήκες και οι βιβλιοθήκες πολυμέσων. Ενίσχυση του δικτύου τοπικών βιβλιοθηκών, με σκοπό την κάλυψη των αναγκών σε μόρφωση και επικοινωνία του αυξανόμενου νεανικού και μεταναστευτικού πληθυσμού (CDT Plaine Commune, 2014, σσ. 238-239).
- Σύνδεση προσφοράς και ζήτησης εργασίας στον πολιτιστικό και δημιουργικό τομέα της περιοχής, μέσω κατάρτισης και εκπαίδευσης, πληροφόρησης, διασυνδέσεων, δημιουργίας σημείων συνάντησης εργαζομένων, επαγγελματιών και επιχειρηματιών του τομέα. (CDT Plaine Commune, 2014, σσ.214-216).
- Αξιοποίηση της πολιτιστικής κληρονομιάς με έμφαση στη Βασιλική του Saint-Denis και τη Marché aux Pucés με σκοπό τη διαμόρφωση μιας ισχυρής τοπικής ταυτότητας και την ενίσχυση της τουριστικής ελκυστικότητας της περιοχής (CDT Plaine Commune, 2014, σ. 90).
- Ωραιοποίηση (embellissement) του δημόσιου χώρου, με αξιοποίηση μελλοντικών πόρων του προγράμματος “1% Territoire de la Culture et de la Création”. Συγκεκριμένα, για κάθε έργο που υλοποιείται στη περιοχή θα αποδίδεται ποσοστό 1% του προϋπολογισμού του σε αισθητικές/ καλλιτεχνικές παρεμβάσεις σε μέρος της επιφάνειας κάλυψης ή σε παρεμβάσεις ωραιοποίησης του τοπίου. (CDT Plaine Commune, 2014, σσ. 228-230). Ο ορίζοντας υλοποίησής του προγράμματος «Περιοχή του Πολιτισμού και της Δημιουργίας» αναλύθηκε σε τρεις φάσεις: α) 2012-2014, προκαταρκτικές παρεμβάσεις, β) 2014-2019, έναρξη υλοποίησης της πλειονότητας των παρεμβάσεων, γ) 2019-2030, ολοκλήρωση του συνόλου των παρεμβάσεων (για το σύνολο των παρεμβάσεων βλέπε και Κοσκολέτος, 2017, σσ. 98-102).

Ωστόσο, η αναδιαμόρφωση της φυσιογνωμίας της περιοχής δεν περιορίζεται σε παρεμβάσεις στον πολιτιστικό τομέα. Επιπλέον, έχει σχεδιαστεί επέκταση και κατασκευή νέων συγκοινωνιακών δικτύων τοπικής ή μητροπολιτικής κλίμακας, έχουν ενταχθεί περιβαλλοντικές αναπλάσεις, ενίσχυση του οικιστικού αποθέματος με ανέγερση

νέων κατοικιών (από τις οποίες το 40% πρόκειται να παραμείνει κοινωνική κατοικία), καθώς και επισκευή και επανακατοίκηση ακατάλληλων κατοικιών και κτιρίων, μέτρα για την ένταξη των ευάλωτων κοινωνικών ομάδων στην τοπική αγορά εργασίας και πολιτικές για την ενίσχυση της θέσης των γυναικών στη δημόσια και τοπική ζωή (CDT Plaine Commune, 2014, σσ.31-32, 82 και 190 βλέπε και Κοσκολέτος, 2017, σσ. 94-98).

Εικόνα 10: Όψεις αστικής αναζωογόνησης με ανάπλαση της πλατείας και κατασκευή νέων συγκροτημάτων κατοικιών στο Front Populaire. Πηγή: προσωπικό αρχείο του συγγραφέα.

Επιχειρώντας μια αποτίμηση αυτών των εξελίξεων, έχουμε ως δεδομένο ότι η τελική εκδοχή του σχεδίου, ήταν σαφώς βελτιωμένη και έδωσε ένα άλλο παράδειγμα αστικής ανάπτυξης μέσω της συγκέντρωσης πολιτιστικών υποδομών και δραστηριοτήτων. Το αρχικό σχέδιο απλώς περιλάμβανε τη δημιουργία κάποιων πόλων της δημιουργικής οικονομίας έξω από το κέντρο του Παρισιού, ως νησίδες σε μια «επικίνδυνη» περιοχή, χωρίς ενδιαφέρον για τις ευρύτερες χωρο-κοινωνικές επιδράσεις στην περιοχή. Η κατεύθυνση αυτή δεν θα είχε ως αποτέλεσμα, παρά την ανάπτυξη κάποιων θυλάκων gentrification και τη διαμόρφωση συνθηκών χωρο-κοινωνικής πόλωσης, η οποία καταρχήν ορθά αποτράπηκε.

Από την άλλη πλευρά, η περαιτέρω εξέλιξη της διαδικασίας πολιτιστικής ανάπτυξης της περιοχής είναι ακόμα ανοιχτή και εξαρτάται σημαντικά από την επίτευξη των στόχων του προγράμματος του τομέα κατοικίας και από τις δυνατότητες μελλοντικής εξασφάλισης κατοικίας για τις ευάλωτες κοινωνικές ομάδες (Lebeau, 2014, σ.8). Ωστόσο, η πρόσφατη ανάληψη της διοργάνωσης των Ολυμπιακών Αγώνων 2024 από το

Παρίσι, προσθέτει βάρος τόσο ως προς την υλοποίηση του σχεδίου της πολιτιστικής ανάπτυξης, όσο και ως προς τις προοπτικές εκδίπλωσης διαδικασιών gentrification.

Μεγάλο μέρος του ολυμπιακού προγράμματος θα διεξαχθεί στην περιοχή, συγκεκριμένα στο Stade de France, και στο υπό κατασκευή κέντρο υγρού στίβου, ενώ στην περιοχή κατασκευάζεται και το Ολυμπιακό Χωριό. Οι φορείς της τοπικής αυτοδιοίκησης στρέφουν τώρα την προσοχή τους στην προετοιμασία των ολυμπιακών αγώνων, οι οποίοι καθίστανται προτεραιότητα και καθοδηγούν κάθε υπό κατασκευή έργο. Εδώ και δύο χρόνια έχει αυξηθεί ο βαθμός κινητοποίησης των κατοίκων, ενώ συστάθηκε μια τοπική επιτροπή (<https://vigilancejo93.com/>), που εκφράζει έντονους προβληματισμούς σχετικά με την προσαρμογή της ολυμπιακής κληρονομιάς στους σκοπούς του Σχεδίου Τοπικής Ανάπτυξης και την εξασφάλιση του μικτού χαρακτήρα της περιοχής. Οι συλλογικότητες των κατοίκων επιδιώκουν τη διενέργεια οργανωμένου και σε βάθος δημόσιου διαλόγου για τους Ολυμπιακούς Αγώνες 2024, παρουσία όλων των δρώντων, ώστε να ληφθούν υπόψη οι ανάγκες των κατοίκων, των εργαζομένων και των τοπικών φορέων (βλέπε και σχετική ανακοίνωση των Koskoletos and Polychroniadi, 2019). Ανεξάρτητα, από την έκβαση ως προς το συγκεκριμένο ζήτημα, η εντατικοποίηση της τοπικής παρέμβασης των κατοίκων θα συμβάλλει θετικά προς την αποφυγή έντονων διαδικασιών gentrification και στην προώθηση των θετικών πλευρών του Συμφώνου Τοπικής Ανάπτυξης, ενώ θα ενισχύσει τη διαμόρφωση μιας ταυτότητας που επιθυμούν για την πόλη και τους εαυτούς τους.

5. Ο πολιτιστικός τομέας της Αθήνας: Γεωγραφία και πολιτικές ανάπτυξης

Σε αυτό το κεφάλαιο, θα εξεταστεί αναλυτικά η σύγχρονη διαδικασία συγκέντρωσης πολιτιστικών υποδομών και δραστηριοτήτων στο λεκανοπέδιο της Αθήνας και ο ρόλος των δημόσιων πολιτικών. Παρατηρείται έντονη συγκέντρωση πολιτιστικών υποδομών και δραστηριοτήτων στον Δήμο Αθηναίων, με πρόσφατες τάσεις επέκτασης μέσω παρεμβάσεων και εκτός κέντρου, κυρίως προς το παράκτιο μέτωπο και τον Πειραιά. Όπως θα καταδειχθεί και στα επόμενα, στην Αθήνα επικρατεί ένας συνδυασμός πρωτοβουλίας των δρώντων του τομέα του πολιτισμού, σε συνδυασμό με ad hoc κρατικές παρεμβάσεις, ως προς την πολιτική γης, χωρίς αξιοσημείωτη ενεργοποίηση άλλων τομεακών πολιτικών.

5.1. Ο πολιτιστικός τομέας στην Αθήνα

Το 2014, ο πολιτιστικός και δημιουργικός τομέας στην Ελλάδα απασχολούσε 110.688 εργαζομένους σε 46.370 επιχειρήσεις οι οποίες συνεισέφεραν το 1,4% του ΑΕΠ. Στην Ελλάδα, η συγκέντρωση των δραστηριοτήτων της πολιτιστικής και δημιουργικής οικονομίας παρατηρείται κυρίως στην Αττική και συγκεκριμένα στο λεκανοπέδιο της Αθήνας. Ως πλέον δυναμικοί κλάδοι αναδεικνύονται το λογισμικό, το ειδικευμένο σχέδιο, η αρχιτεκτονική και ο τομέας βιβλιοθηκών-μουσείων, ενώ σταθερή πορεία έχουν οι τομείς της διαφήμισης, των εκτυπώσεων-κατασκευών-χειροτεχνιών, των τεχνών και των οπτικοακουστικών μέσων (ΥΠΠΟΑ/ΠΠΑ, 2017, σσ. 5-11).

Η Περιφέρεια Αττικής παράγει το 75,5% της Ακαθάριστης Προστιθέμενης Αξίας (ΑΠΑ) του πολιτιστικού τομέα στην Ελλάδα, συγκεντρώνοντας το 57,3% του αριθμού επιχειρήσεων, και το 60,8% των συνολικών εργαζομένων. Επίσης, ο πολιτιστικός και δημιουργικός τομέας κατέχει μια σχετικά σημαντική θέση στην περιφερειακή οικονομία, καθώς απασχολεί 2,1% των εργαζομένων, ενώ συνεισφέρει 5% στο περιφερειακό ΑΕΠ. Σε μεγάλη απόσταση ακολουθεί η Περιφέρεια Κεντρικής Μακεδονίας με μερίδιο στην εγχώρια ΑΠΑ 10,1%, 12,2% των εργαζομένων και 13,5% των επιχειρήσεων σε πανελλαδική κλίμακα. Στις υπόλοιπες ελληνικές Περιφέρειες η απασχόληση κινείται μεταξύ 1,4% και 2,3%, ενώ η συνεισφορά στο περιφερειακό ΑΕΠ είναι ασθενέστερη, καθώς κυμαίνεται μεταξύ 0,4% και 1%. (ΥΠΠΟΑ/ΠΠΑ, 2017, σ.22).

Στην Ελλάδα, οι κύκλοι άνθησης και ύφεσης των δραστηριοτήτων της πολιτιστικής και δημιουργικής οικονομίας ακολουθούν τις γενικότερες οικονομικές τάσεις και διαδικασίες οικονομικής αναδιάρθρωσης. Η σημασία της πολιτιστικής και δημιουργικής οικονομίας έγινε ιδιαίτερα ορατή κατά τη δεύτερη περίοδο της μεταπολίτευσης, στη δεκαετία του '90, ακολουθώντας τις τάσεις αναδιάρθρωσης, αποβιομηχάνισης και τριτογενοποίησης. Ταυτόχρονα, μεταβλήθηκε η ταξική σύνθεση της ελληνικής κοινωνίας, με σημαντική συρρίκνωση της εργατικής τάξης και ταυτόχρονη ενίσχυση της νέας μεσαίας τάξης -ελεύθεροι επαγγελματίες, επιστημονικά επαγγέλματα, υπάλληλοι και στελέχη του δημόσιου και ιδιωτικού τομέα. (Maloutas 2010, σσ. 3-5).

Η νέα μεσαία τάξη εκτός της θέσης της στον καταμερισμό εργασίας παρουσίαζε επιπλέον τα χαρακτηριστικά της έντονης αστικοποίησης και κατοχής υψηλού πολιτιστικού κεφαλαίου. Για τα μέλη της, η κατανάλωση πολιτιστικών αγαθών αποτέλεσε ένδειξη κοινωνικής ανόδου, αποτελώντας όπως συμβαίνει σε αντίστοιχες διαδικασίες, ένα βασικό μέσο κοινωνικής διάκρισης. Σύμφωνα με στατιστικά στοιχεία της περιόδου 1980-2000, η κοινωνική βάση της πολιτιστικής κατανάλωσης διευρύνθηκε και στα μεσαία και κατώτερα στρώματα. (Σουλιώτης 2008, σ. 285).

Ο Δήμος Αθηναίων που φιλοξενούσε ήδη τον κύριο όγκο της πολιτιστικής δραστηριότητας της χώρας, παρέμεινε και σε αυτή τη νέα περίοδο άνθησης της εγχώριας πολιτιστικής οικονομίας, ο τόπος δραστηριοποίησης του μεγαλύτερου αριθμού καλλιτεχνών, πολιτιστικών οργανισμών. Στον Δήμο Αθηναίων εγκαταστάθηκαν νέοι θεατρικοί οργανισμοί αίθουσες τέχνης, αξιοποιώντας, την κεντρικότητα και άρα την ευκολία πρόσβασης, τα συμβολικά χαρακτηριστικά των κεντρικών συνοικιών της πόλης, αλλά και τα φθηνότερα ενοίκια. Οι ανεξάρτητοι πολιτιστικοί οργανισμοί και οι μικροεπιχειρηματίες του πολιτισμού επέλεξαν τον τόπο εγκατάστασής τους στο αθηναϊκό κέντρο, ακολουθώντας τις κινήσεις των ισχυρότερων δρώντων του πολιτιστικού τομέα, όπως επίσης και τις εξαγγελίες έργων και αναπλάσεων από την πλευρά των κρατικών και αυτοδιοικητικών φορέων (Σουλιώτης, 2013, σσ. 98-100).

Σε αυτό το πλαίσιο, σημαντική ιδιαιτερότητα του πολιτιστικού τομέα της Αθηνas, είναι η έλλειψη φυσικών χώρων παραγωγής και έκθεσης και οι συνθήκες κατακερματισμού των υφιστάμενων. Αυτή η γεωγραφική διασπορά δημιουργών-παραγωγών έχει εκτιμηθεί ότι θα πρέπει να αντιμετωπιστεί με την εγκατάστασή τους σε χώρους συγκέντρωσης μεγάλου αριθμού παραγωγών και καταναλωτών. Ενδεικτικά, σε

έρευνα της ΤτΕ για λογαριασμό του ΥΠΠΟΑ επισημαίνεται η σημασία της ομαδοποίησης και της συστέγασης, η αξιοποίηση εγκαταλελειμμένων βιομηχανικών ή δημόσιων κτηρίων και άλλων υποδομών, ώστε να συμβάλλουν στην αντιμετώπιση αυτής της έλλειψης και να λειτουργήσουν ως χώροι νέων ιδεών, παραγωγής νέων προϊόντων, εκπαίδευσης και επαγγελματικής κατάρτισης (Λαζαρέτου, 2014, σ.61).

5.2. Η γεωγραφία των πολιτιστικών δραστηριοτήτων στο λεκανοπέδιο της Αθήνας

Η Αθήνα παρουσιάζει τοπικές συσπειρώσεις πολιτιστικών δραστηριοτήτων, οι οποίες εντοπίζονται κυρίως σε επίπεδο κλάδου. Έτσι, παρατηρείται ότι διαχρονικά οι θεατρικοί οργανισμοί αναπτύσσονται σε συγκεκριμένες γειτονιές, τα μουσεία και τα πολιτιστικά ιδρύματα γύρω από συγκεκριμένους οδικούς άξονες, ενώ ο κλάδος του βιβλίου συγκεντρώνεται στην περιοχή των Εξαρχείων. Στα επόμενα παρουσιάζονται αναλυτικά οι γεωγραφικές συσπειρώσεις και οι κύκλοι ανάπτυξής τους κατά κλάδο.

Θέατρο: Η χωρική συγκέντρωση των θεατρικών σκηνών κατανέμεται γύρω από τους βασικούς οδικούς άξονες της πόλης, διαμορφώνοντας τις «παραδοσιακές», τις μεταγενέστερες και τις νέες θεατρικές συσπειρώσεις. Έτσι, οι παραδοσιακές χωρικές συγκεντρώσεις εντοπίζονται γύρω από τις οδούς Πανεπιστημίου και Σταδίου (Κολωνάκι-Εξάρχεια) και τη Λεωφόρο Αλεξάνδρας. Η δεύτερη γενιά θεατρικών συσπειρώσεων εντοπίζεται γύρω από την Πατησίων στην Κυψέλη και στον άξονα της Πειραιώς, στις περιοχές Μεταξουργείο, Ψυρρή και Γκάζι. Οι θεατρικές συσπειρώσεις μετά το '00 και στα χρόνια της κρίσης αναδείχθηκαν στις περιφερειακές γειτονιές του Δήμου Αθηναίων, συγκεκριμένα στον Βοτανικό, το Παγκράτι, τον Νέο Κόσμο, αλλά και στον Ταύρο, στον άξονα της Πειραιώς. Ισχνή είναι η παρουσία χειμερινών θεατρικών σκηνών σε άλλους δήμους -κατά βάση στον Πειραιά- ενώ τα θερινά θέατρα συναντώνται συχνότερα στα προάστια (Δέφνερ κ.α. α, Κοινωνικός Άτλας, 2015).

Ενδιαφέρον παρουσιάζει η θεατρική συγκέντρωση γύρω από τον άξονα της Πειραιώς, της περιοχής που αναδείχθηκε πόλος έλξης για την ανάπτυξη των θεατρικών σκηνών της Αθήνας από τη δεκαετία του '90, μέχρι σήμερα. Η εγκατάσταση θεατρικών επιχειρήσεων στην περιοχή, ευνοήθηκε από τη διαθεσιμότητα κενών, κυρίως βιομηχανικών κτιρίων, τα φθηνά ενοίκια και την εγγύτητα στο κέντρο και τα ΜΜΜ. Η ίδρυση της Τεχνόπολης το 1999, σηματοδότησε την αλλαγή του πολιτιστικού χάρτη της Αθήνας και λειτούργησε ως σήμα για την προσέλκυση πολιτιστικών οργανισμών και

χώρων διασκέδασης. Αλλά και στον Νέο Κόσμο διαπιστώνεται ότι η αύξηση των θεατρικών σκηνών συμπίπτει με την ίδρυση της «Στέγης Γραμμάτων και Τεχνών» το 2010. Το ίδιο παρατηρείται και στον Ταύρο, όπου επεκτάθηκε ο άξονας της Πειραιώς, μετά την ίδρυση του Ιδρύματος «Μιχάλης Κακογιάννης» και του Κέντρου Πολιτισμού του «Ελληνικός Κόσμος». Η δημιουργία θεατρικών συσπειρώσεων συνέβαλλε καταρχήν στη μείωση του λειτουργικού κόστους των θεατρικών επιχειρήσεων, την εξοικονόμηση οικονομικών πόρων και άρα στην οικονομική βιωσιμότητα των πολυπληθών θεατρικών σκηνών (Αυδίκος, 2014, σσ. 121-125).

Εικόνα 11: Η πλατεία της Τεχνόπολης πριν και μετά την ανάπλαση. Η ίδρυση της Τεχνόπολης υπήρξε καταλύτης για τις πολιτιστικές συγκεντρώσεις της Αθήνας. Πηγές: <http://technopolis.archivemax.gr/index.php/h22p8> και <https://athens-technopolis.gr/index.php/el/> τελευταία πρόσβαση: 15/09/2020.

Μουσεία: Η συγκέντρωση μουσείων παρατηρείται γύρω από τρεις βασικούς οδικούς άξονες: Η πιο παραδοσιακή συγκέντρωση γύρω από τη Βασιλίσσης Σοφίας και το πάρκο Ριζάρη, η μεταγενέστερη συγκέντρωση της δεκαετίας του '90 με μουσεία που ιδρύθηκαν κατά τη δεκαετία του '90, στον άξονα της Πειραιώς. Τέλος, η πιο πρόσφατη που ξεκινά από το Μουσείο της Ακρόπολης και επεκτείνεται στη Λεωφόρο Συγγρού, η οποία αποτελεί κόμβο της επιδιωκόμενης πολιτιστικής διαδρομής που ξεκινά από το Αρχαιολογικό Μουσείο και καταλήγει στο παράκτιο μέτωπο με την ίδρυση του Ιδρύματος Σταύρος Νιάρχος και τα υπό κατασκευή μουσεία στην Πολιτιστική Ακτή Πειραιά. Τις υπάρχουσες συσπειρώσεις συμπληρώνει η ίδρυση δύο νέων μουσείων: του Εθνικού Μουσείου Σύγχρονης Τέχνης (ΕΜΣΤ), στον άξονα της Λεωφόρου Συγγρού και του Μουσείου Βασίλη και Ελίζας Γουλανδρή στο Παγκράτι. Σε αυτά τα δύο προστίθεται και η επαναλειτουργία με νέα πτέρυγα της Εθνικής Πινακοθήκης, οπότε συνολικά το πεδίο των εικαστικών τεχνών αποκτά νέες σημαντικές εγκαταστάσεις στην Αθήνα. Η

διοργάνωση της Documenta το 2017 με κύριο εκθεσιακό χώρο το ΕΜΣΤ, έδειξε τις δυνατότητες ενεργοποίησης ενός πολιτιστικού χώρου σύγχρονης τέχνης στην Αθήνα, έστω και για το διάστημα που διήρκεσε η έκθεση (Δέφνερ κ.α. β, Κοινωνικός Άτλας, 2015).

Βιβλίο: Η Αθήνα αποτελεί την έδρα των περισσότερων επιχειρήσεων στον κλάδο του βιβλίου στο σύνολο της χώρας. Συγκεκριμένα, το 2014 διέθετε 760 εκδοτικούς οίκους, από τους 912 στην Ελλάδα, οι οποίοι διαθέτουν δικούς τους χώρους πώλησης, 801 βιβλιοπωλεία και 211 δημόσιες βιβλιοθήκες. Έντονη χωρική συγκέντρωση τόσο στον τομέα της παραγωγής όσο και της διανομής παρατηρείται διαχρονικά στο κέντρο της Αθήνας, συγκεκριμένα στην περιοχή των Εξαρχείων -Νεάπολης. Οι λόγοι συσπείρωσης των επιχειρήσεων του βιβλίου στα Εξάρχεια σχετίζονται με την κοινωνική ιστορία της περιοχής, η οποία αποτέλεσε την έδρα των πρώτων ανώτατων εκπαιδευτικών ιδρυμάτων της χώρας, τόπο συνάντησης διανοουμένων, κέντρο των πρώτων φοιτητικών διεκδικήσεων και έκτοτε αποτελεί τόπο κοινωνικών ζυμώσεων σημείο αναφοράς για τα ριζοσπαστικά κοινωνικά κινήματα (Αυδίκος, 2014, σ. 128).

Μέχρι το 2014, στα Εξάρχεια είχαν την έδρα τους 95 εκδοτικοί οίκοι και βιβλιοπωλεία, 30 τυπογραφεία και καταστήματα γραφικών τεχνών και 15 βιβλιοδετεία. Επιπλέον, στην περιοχή είναι εγκατεστημένοι πολλοί ανεξάρτητοι δημιουργοί και εργαζόμενοι στον χώρο του βιβλίου, όπως μεταφραστές, επιμελητές και διορθωτές κειμένων και γραφιστών, οι οποίοι συνδέονται με τακτικές ή περιστασιακές σχέσεις απασχόλησης. Η συσπείρωση των επιχειρήσεων του κλάδου στην περιοχή, ευνοεί την οικονομική αποτελεσματικότητά τους, λόγω ανάπτυξης οικονομιών εγγύτητας, ύπαρξης ενδοκλαδικών διασυνδέσεων και μείωσης του συναλλακτικού και μεταφορικού κόστους. Παράλληλα, η ανάπτυξη και άλλων πολιτιστικών χώρων (βλ. κινηματογράφοι, θέατρα) καθώς και χώρων συνάντησης και διασκέδασης διαμορφώνει ευνοϊκές συνθήκες για την αναγνώριση των Εξαρχείων ως καθιερωμένης πολιτιστικής περιοχής της Αθήνας. Ωστόσο, την ίδια στιγμή οι συνθήκες αναπαραγωγής των πολιτιστικών κλάδων στην περιοχή βρίσκονται υπό διακινδύνευση, λόγω της πρόσφατης τουριστικοποίησης και της συνεπακόλουθης αύξησης των ενοικίων που καθιστά την περιοχή οικονομικά δυσπρόσιτη για τους παλιούς χρήστες και κατοίκους. (Αυδίκος, 2014, σσ. 125-129).

Κινηματογράφος: Μέχρι τη δεκαετία του '70, παρατηρούνταν διαχωρισμός στις κινηματογραφικές αίθουσες με βάση τη γεωγραφική τους κατανομή και την κοινωνική

διαστρωμάτωση του κοινού. Οι κινηματογράφοι πρώτης προβολής στεγάζονταν σε πολυτελείς αίθουσες, κυρίως στο κέντρο της πόλης. Οι κινηματογράφοι δεύτερης προβολής μοιράζονταν μεταξύ κέντρου και προαστίων, ενώ μια τρίτη κατηγορία λαϊκών κινηματογράφων χωροθετούνταν στις εργατικές συνοικίες. Θερινές αίθουσες υπήρχαν διάσπαρτες σε όλες τις συνοικίες της πόλης, σε όλη τη μεταπολεμική περίοδο (Γεωργίου, Κοινωνικός Άτλας, 2015).

Η μεγάλη άνθηση των κινηματογραφικών αιθουσών ξεκίνησε μετά τον πόλεμο, οπότε ενώ το 1950 υπήρχαν 153 αίθουσες σε όλη την Αττική, το 1969 ο αριθμός τους ανερχόταν σε 667. Αρχικά, ο κύριος όγκος των αιθουσών συγκεντρωνόταν στο κέντρο της Αθήνας, στον Πειραιά και στα βόρεια προάστια, όμως από τη δεκαετία του '60, οι αίθουσες εξαπλώθηκαν σε όλη την Αττική, χωρίς ωστόσο να επηρεαστούν οι αρχικές συσπειρώσεις κινηματογραφικών αιθουσών. Κατά τη δεκαετία του '70, ο αριθμός των αιθουσών της Αττικής μειώθηκε για να φτάσει στο τέλος της δεκαετίας τις 414. Τις επόμενες δύο δεκαετίες, η μαζικοποίηση της τηλεόρασης και του βίντεο προκάλεσε περαιτέρω συρρίκνωση στον αριθμό των αιθουσών, περιοριζόμενες στα τέλη της δεκαετίας του '90 στις 205, ενώ οι θερινές αίθουσες υπέστησαν πιο συγκρατημένη συρρίκνωση (Γεωργίου, Κοινωνικός Άτλας, 2015).

Ωστόσο, την ίδια περίοδο κατασκευάστηκαν νέες αίθουσες και ήδη λειτουργούσες ανακαινίστηκαν, σηματοδοτώντας μια προσπάθεια ενίσχυσης της ποιότητας και διαφοροποίησης της από τα υποκατάστατα μέσα. Η τάση αυτή αποτέλεσε ένδειξη σταθεροποίησης και ανάκαμψης των κινηματογραφικών αιθουσών, στην οποία πρωταγωνίστησαν οι πολυκινηματογράφοι (multiplex). Αυτοί χωροθετούνται κατά βάση σε κεντρικούς οδικούς άξονες και δευτερευόντως κοντά σε ΜΜΜ, αποτελώντας στο πεδίο της κινηματογραφικής διασκέδασης την επιτομή του προαστιακού μεσοαστικού τρόπου ζωής (Γεωργίου, Κοινωνικός Άτλας, 2015).

5.3. Αστικές παρεμβάσεις στο λεκανοπέδιο της Αθήνας με έμφαση στον πολιτισμό

Σε πολλές περιπτώσεις, οι πολιτικές σχεδιασμού του χώρου, έπαιξαν σημαντικό ρόλο στη διαδικασία διαμόρφωσης πολιτιστικών συγκεντρώσεων στην Αθήνα. Καταρχήν, αυτό που διαπιστώνεται είναι ότι οι αστικές παρεμβάσεις για ενίσχυση του πολιτιστικού τομέα διαμορφώνονται και υλοποιούνται περισσότερο από το κεντρικό

κράτος και τον ιδιωτικό τομέα, όμως σταδιακά ενισχύεται και η συμμετοχή της τοπικής αυτοδιοίκησης. Αρχικά, οι πολιτικές σχεδιασμού συνέβαλλαν στη θεσμοποίηση του λεγόμενου «ιστορικού κέντρου» και τον προσανατολισμό του στη συγκέντρωση πολιτιστικών δραστηριοτήτων και διασκέδασης, ακολουθώντας αντίστοιχες διεθνείς εξελίξεις. Επίσης, το κράτος παρενέβη στη διαδικασία διαμόρφωσης πολιτιστικών πόλων μέσω της ενθάρρυνσης των σχεδίων εγκατάστασης ιδιωτικών πολιτιστικών ιδρυμάτων, συγκεκριμένα με την παραχώρηση γης συνοδευόμενη από αλλαγές στους όρους δόμησης, όπως συνέβη με το Μέγαρο Μουσικής και το Μουσείο Μπενάκη. Τέλος, μέσα από την εφαρμογή πολιτικών αποτροπής της χωροθέτησης μεγάλων καταστημάτων στο ιστορικό κέντρο, η πολιτεία δημιούργησε ευνοϊκές συνθήκες για τη συγκέντρωση μικρών πολιτιστικών επιχειρήσεων (Σουλιώτης, 2013, σσ. 106-107).

Πρώτη προσπάθεια της πολιτείας για ανασχεδιασμό και αναζωογόνηση του αστικού κέντρου, υπήρξε η θεσμοθέτηση του ιστορικού κέντρου (1979), με την ανάπλαση της κεντρικής συνοικίας Πλάκας που ολοκληρώθηκε στις αρχές της δεκαετίας του 80.⁵ Η κύρια επιδίωξη αυτής της ανάπλασης ήταν η ενίσχυση της τουριστικής ελκυστικότητας της περιοχής, μέσω της προστασίας της πολιτιστικής και ειδικά της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς της και τη σταδιακή απομάκρυνση των κέντρων διασκέδασης, για τη διαμόρφωση μιας περιοχής κατοικίας ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων. Έπειτα από μια περίοδο ανεπιτυχών σχεδιασμών, η υλοποίηση του προγράμματος της Ενοποίησης Αρχαιολογικών Χώρων αποτέλεσε μια επιτυχημένη παρέμβαση από την πλευρά του κεντρικού κράτους. Ο σχεδιασμός βασίστηκε σε ένα μείγμα προστασίας και ανάδειξης της αρχαίας κληρονομιάς και ενίσχυσης της διεθνούς τουριστικής εικόνας της Αθήνας, στο πλαίσιο της προετοιμασίας των Ολυμπιακών Αγώνων. Η παρέμβαση αυτή κινητοποίησε τους δρώντες της πολιτιστικής οικονομίας, αλλά και τις επιχειρήσεις αναψυχής και διασκέδασης για την είσοδό τους στις γύρω περιοχές (Σουλιώτης, 2013, σσ. 104-106).

Εκτός από αυτές τις δύο μείζονες παρεμβάσεις, τα τελευταία χρόνια υλοποιήθηκαν ή βρίσκονται στη διαδικασία σχεδιασμού και άλλες μείζονες παρεμβάσεις

⁵ Οι διαδικασίες ανάπλασης της περιοχής της Πλάκας έγινε μέσω δύο νομοθετικών πράξεων. Ξεκίνησε με το Π.Δ. 21-09-1979: Περί χαρακτηρισμού ως παραδοσιακού τμήματος της πόλης των Αθηνών (Ιστορικό Κέντρο), (ΦΕΚ 567/Δ/1979) και ολοκληρώθηκε με το Προεδρικό Διάταγμα 30-09-1982: Καθορισμός ειδικών χρήσεων γης στην περιοχή της Πλάκας του ρυμοτομικού σχεδίου Αθηνών, (ΦΕΚ 561/Δ/1982).

στο πολιτιστικό τοπίο της Αθήνας. Καταρχήν, η κατασκευή του νέου Μουσείου της Ακρόπολης, με την οποία δημιουργήθηκε ένα αναγνωρίσιμο τοπόσημο της Αθήνας. Η ίδρυση του σύγχρονης αρχιτεκτονικής μουσείου το 2009, σε σχέδια του γαλλοελβετού αρχιτέκτονα Μπερνάρ Τσουμί, ενθάρρυνε εργασίες αναβάθμισης του οικιστικού αποθέματος της γύρω περιοχής, με αποτέλεσμα την τουριστικοποίηση, ή την προσέλκυση κατοίκων ανώτερων κοινωνικών και οικονομικών στρωμάτων και την αύξηση των τιμών ενοικίασης και πώλησης ακινήτων (Μαρίνος 2014, σσ. 32-34 και Δημητρόπουλος, 2020).

Είναι αξιοσημείωτο ότι οι επόμενες δύο μείζονες αστικές παρεμβάσεις πολιτιστικής ανάπτυξης χωροθετούνται εκτός του Δήμου της Αθήνας, στο παράκτιο μέτωπο. Τα τελευταία χρόνια, οι αναπλάσεις στις παράκτιες ή παρόχθιες ζώνες ποταμών αστικών περιοχών, με κεντρικό στοιχείο τη δημιουργία πολιτιστικών εγκαταστάσεων, αποτελεί μια διεθνή τάση. Σε αυτή την εξέλιξη συνετέλεσε κυρίως η εγκατάλειψη παλιών λιμενικών εγκαταστάσεων, αλλά και η αναζήτηση κενών βιομηχανικών εγκαταστάσεων σε μη «κορεσμένες» από τέτοιου είδους χρήσεις αστικές περιοχές. Υπάρχουν παραδείγματα πόλεων που υλοποίησαν επιτυχείς αναπλάσεις σε περιοχές με εγγύτητα στο υδάτινο στοιχείο, αποδίδοντάς τις διαθέσιμες απαξιωμένες εγκαταστάσεις σε χώρους πολιτισμού και ψυχαγωγίας (π.χ. Άμστερνταμ, Λονδίνο, Βαρκελώνη). Οι αστικές αναπλάσεις σε παράκτιες και λιμενικές ζώνες πυροδοτούν διαδικασίες «αναβάθμισης» των γύρω αστικών περιοχών, συμβάλλοντας στη δημιουργία περιοχών πολιτιστικής κατανάλωσης και διασκέδασης, καθώς και κατοικίας μεσαίων και ανώτερων στρωμάτων (Gospodini, 2001, σσ. 285-295). Στην Αττική, τέτοιες παρεμβάσεις εντοπίζονται σε δύο περιπτώσεις, καταρχάς στην ίδρυση του ΚΠΠΣΝ και στο σχέδιο υλοποίησης της Πολιτιστικής Ακτής Πειραιά.

Κέντρο Πολιτισμού Ίδρυμα Σταύρος Νιάρχος (ΚΠΠΣΝ): Στην περίπτωση του ΚΠΠΣΝ, η επιλογή εγκατάστασης του στην περιοχή του φαληρικού όρμου, έγινε κυρίως στη βάση της διαθέσιμης και ελεύθερης από άλλες χρήσεις γη, σε σχετική εγγύτητα με το κέντρο της Αθήνας και τον Πειραιά. Η έκταση αυτή φιλοξενούσε μέχρι πρότινος τον Ιππόδρομο και ανήκε αποκλειστικά και μόνο στο Δημόσιο, γεγονός που λόγω αποφυγής κατακερματισμού της ιδιοκτησίας, καθιστούσε ευνοϊκή την ανάπτυξη στην περιοχή. Με τον Ν. 3342/2005 για τη «Βιώσιμη Ανάπτυξη και Κοινωνική Αξιοποίηση των Ολυμπιακών Εγκαταστάσεων», η έκταση πέρασε στην

κυριότητα της Εταιρείας Ολυμπιακών Ακινήτων, προετοιμάζοντας τη μεταβολή στη χρήση του (Μαρίνος, 2014, σ. 48 και Μάρκου, 2015).

Το ΚΠΙΣΝ σε λειτουργία από το 2016, αποτελεί κομβικό σημείο μιας πολιτιστικής διαδρομής από το Μουσείο της Ακρόπολης, στο ΕΜΣΤ και τη Στέγη Γραμμάτων και Τεχνών που αναμένεται να καταλήξει στην Πολιτιστική Ακτή Πειραιά. Ήδη, με την έναρξη λειτουργίας του, το ΚΠΙΣΝ αποτέλεσε κόμβο του αθηναϊκού χάρτη, διαμορφώνοντας έναν μητροπολιτικό πόλο, ο οποίος προσελκύει και άλλες χρήσεις κατανάλωσης και αναψυχής για τους κατοίκους του λεκανοπεδίου και τους τουρίστες. Επιπλέον, σύμφωνα με μελέτη για λογαριασμό του ΚΠΙΣΝ, εκτιμήθηκε ότι σε ετήσια βάση το ΚΠΙΣΝ εισφέρει 140 εκ. ευρώ στο ΑΕΠ, 13.600 θέσεις εργασίας και 57 εκ. ευρώ σε φόρους (BCG/ΙΣΝ, 2016, σσ. 10 και 53).

Ένα πολυετές πρόβλημα για τους δήμους του φαληρικού όρμου ήταν η απουσία εξόδου στη θάλασσα, περιορίζοντας σημαντικά την ποιότητα ζωής των κατοίκων τους. Η ίδρυση του ΚΠΙΣΝ είχε καταρχήν θετικές επιδράσεις στη γύρω περιοχή, ακριβώς λόγω της ενοποίησης των γύρω περιοχών κατοικίας και της πρόσβασης στο παραλιακό μέτωπο. Ωστόσο, αμφισβητείται η κοινωνική του σύνδεση με τους κατοίκους των όμορων περιοχών, η επίδραση την τοπική απασχόληση, και ιδιαίτερα η βιωσιμότητά του, καθώς οι ανάγκες συντήρησης των υψηλού προφίλ εγκαταστάσεων καθιστά τον πολιτιστικό πόρο ευάλωτο στην ιδιωτικοποίηση (Μάρκου, 2015).

Πολιτιστική Ακτή Πειραιά: Το σχέδιο της Πολιτιστικής Ακτής εντάσσεται στην κατηγορία προγραμμάτων ανάπλασης λιμενικών εγκαταστάσεων που παρατηρείται διεθνώς. Η πρωτοβουλία για τον σχεδιασμό ανήκει στον –ιδιωτικοποιημένο- ΟΛΠ Α.Ε. πρόκειται δηλαδή για μια σημειακή παρέμβαση στη λογική του project που ξεκινά από μια εταιρεία. Οι λιμενικές εγκαταστάσεις, λόγω της διαθεσιμότητας σε κενά κτήρια και του συμβολικού φορτίου βιομηχανικής κληρονομιάς που εμπερικλείουν, αποτελούν κατάλληλους χώρους για αυτές τις επενδύσεις. Ο αρχικός σχεδιασμός για την Πολιτιστική Ακτή Πειραιά περιλάμβανε τη δημιουργία μιας περιοχής μουσείων, θεματικού πάρκου, εκθεσιακών χώρων, καλλιτεχνικών εργαστηρίων, καθώς και ελεύθερων χώρων. Ως περιοχή του project έχει προσδιοριστεί η σημαντική για την αρχαία πολιτιστική κληρονομία Ηετιώνια Ακτή, με ορίζοντα επέκτασης από τη μία πλευρά με την περιοχή Καστράκι στη Δραπετσώνα και από την άλλη με την Ακτή Ξαβερίου μέσω υποθαλάσσιας

διάβασης πεζών. Μια άλλη μελλοντική επέκταση προβλέπει την αξιοποίηση του εγκαταληφθέντος σιδηροδρομικού σταθμού στον Άγιο Διονύσιο για δημιουργία μουσείου και χώρου πρασίνου. Στόχος του έργου είναι η ενίσχυση της εικόνας και η διεθνής εμβέλεια του Πειραιά -μία από τις μεγαλύτερες πόλεις - λιμάνια παγκοσμίως- και άρα η ενίσχυση της επισκεψιμότητας, ειδικά μέσω της ενίσχυσης της κρουαζιέρας (ΟΛΠ, 2010, σσ. 6-8, 12-23 και Τσώκος-Παππάς, 2012, σσ. 20-21).

Λιπάσματα Δραπετσώνας: Σε αυτό το σημείο αξίζει να αναφερθεί η περίπτωση των «Λιπασμάτων», δηλαδή της έκτασης που περικλείεται από τη χερσαία ζώνη του ΟΛΠ στον λιμενοβραχίονα Κράκαρη, έως τον όρμο της Δραπετσώνας. Τα τελευταία χρόνια, η έκταση βρίσκεται υπό διεκδίκηση από τον Δήμο Δραπετσώνας, με σκοπό την εκδίωξη των οχλουσών βιομηχανικών δραστηριοτήτων και την απόδοσή του στους κατοίκους και σε πολιτιστικές δραστηριότητες. Η διαδικασία κλιμακώθηκε το 2016, οπότε και το ζήτημα πέρασε επίπεδο κεντρικού κράτους, με τον Ν. 4416/2016. Συγκεκριμένα, με το άρθρο 2, περί «Απόδοσης έκτασης Λιπασμάτων» κρίθηκε ότι «η χρήση της ανωτέρω έκτασης ασκείται οριστικά αποκλειστικά και μόνο από τον Δήμο Κερατσινίου –Δραπετσώνας, χωρίς δικαίωμα παραχώρησης χρήσης σε τρίτο φυσικό ή νομικό πρόσωπο, ενώ ο Δήμος δεν οφείλει αντάλλαγμα για την άσκηση της χρήσης» (Ν. 4416/2016, άρθρο 2).

Στη συνέχεια, για τρία χρόνια διοργανώθηκε το «Φεστιβάλ στη Θάλασσα» με πολιτιστικές εκδηλώσεις -κυρίως συναυλίες και θεατρικές παραστάσεις- σε όλη τη διάρκεια του καλοκαιριού και επισκέπτες από διάφορα μέρη του λεκανοπεδίου (<https://lipasmatafestival.gr/>). Ωστόσο, τα ιδιοκτησιακά προβλήματα και η συγκρουσιακή συνύπαρξη με τις βιομηχανίες που ακόμη λειτουργούν στον χώρο, λειτούργησαν παρελκυστικά προς την περαιτέρω ανάπτυξη του χώρου και του πολιτιστικού θεσμού. Παρόλα αυτά, η πρόσφατη ανάδειξη του ζητήματος αναδεικνύει μια πρώτη επιτυχή παρέμβαση από την τοπική αυτοδιοίκηση, σε συνδυασμό με μια συγκυριακή υποστήριξη της πολιτείας που διευρύνει τον ορίζοντα της διαμόρφωσης ενός πολιτιστικού πόλου στην υποβαθμισμένη αστική περιφέρεια του λεκανοπεδίου, η οποία παρουσιάζει ενδιαφέρον για τη συνέχεια.

Εικόνα 12: Ο χώρος εκδηλώσεων στα «Λιπάσματα». Πηγή: <https://lipasmatafestival.gr/gallery/#group-15> τελευταία πρόσβαση: 15/09/2020.

Η τελευταία παρέμβαση στην κατεύθυνση της δημιουργίας πολιτιστικού πόλου από την πλευρά των κρατικών σχεδιαστών, αφορά στην επαναλειτουργία του «ΑΚΡΟΠΟΛ» ως πολιτιστικού χώρου. Ο χώρος αυτός που αποσκοπεί στην ενίσχυση και διεθνοποίηση της εγχώριας πολιτιστικής παραγωγής, βρίσκεται στο κέντρο της πόλης, απέναντι από το ιστορικό κτήριο του Πολυτεχνείου και το Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, ουσιαστικά σε μια περιοχή της Αθήνας, η οποία τα τελευταία χρόνια μετεωρίζεται μεταξύ της υποβάθμισης και των διαδικασιών τουριστικοποίησης και gentrification. Ενώ το αρχικό σκεπτικό αξιοποίησης του κτηρίου δεν στόχευε στην ανάπτυξη της περιοχής, τελικά όπως συμβαίνει σε τέτοιες περιπτώσεις, αναμένεται να επιδράσει στην εξέλιξή της τα επόμενα χρόνια. Συγκεκριμένα:

Κέντρο Πολιτισμού και Δημιουργίας «ΑΚΡΟΠΟΛ»: Σύμφωνα με τον Ν. 4820/2020, ο χώρος αυτός θα εστιάσει τη λειτουργία του στον τομέα της ενίσχυσης της εγχώριας πολιτιστικής παραγωγής, με σκοπό να ενισχυθεί η «ανθεκτικότητα» και διεθνής «ανταγωνιστικότητά» της. Η ίδρυσή του υπηρετεί τους γενικότερους θεθέντες στόχους για την πολιτιστική και δημιουργική οικονομία. Συγκεκριμένα, την ανάπτυξη ικανοτήτων (capacity building) και τεχνογνωσίας των επαγγελματιών της πολιτιστικής και δημιουργικής οικονομίας, την ενίσχυση της βιωσιμότητας, ανταγωνιστικότητας και

εξωστρέφειάς της, καθώς και την ενίσχυση της πολυμορφίας των πολιτιστικών εκφράσεων. Εν γένει, στόχος είναι η ενίσχυση της παραγόμενης προστιθέμενης αξίας του κλάδου και της συμβολής του στην οικονομία και την ανάπτυξη της χώρας.

Στις εγκαταστάσεις του «ΑΚΡΟΠΟΛ ΑΚΡΟΣ» θα φιλοξενοούνται οι ακόλουθες δραστηριότητες: α) Παροχή εργαλείων και τεχνογνωσίας για την εξεύρεση πόρων και την αξιοποίηση ευκαιριών, διεθνώς, με ιδιαίτερη έμφαση στην εξεύρεση τρόπων χρηματοδότησης, τόσο στην Ελλάδα όσο και στο εξωτερικό, β) Ανάπτυξη δεξιοτήτων (skill building) απασχολουμένων στον πολιτιστικό και δημιουργικό τομέα και ανάδειξη νέων στελεχών στο πεδίο του πολιτισμού και της πολιτιστικής διαχείρισης (cultural leadership και cultural management), γ) παροχή υπηρεσιών και ευκαιριών δικτύωσης και διασύνδεσης των μελών του πολιτιστικού και δημιουργικού τομέα μεταξύ τους και με άλλους καλλιτεχνικούς, τεχνολογικούς, ερευνητικούς, χρηματοδοτικούς οργανισμούς στην Ελλάδα και το εξωτερικό, δ) η ενίσχυση της κινητικότητας, μέσω της δυναμικής προώθησης του θεσμού της φιλοξενίας καλλιτεχνών και δημιουργών, ε) η δυνατότητα διάθεσης έργων των μελών του πολιτιστικού και δημιουργικού τομέα, στ) η χρηματοδότηση και επιδότηση της παραγωγής καλλιτεχνικών-δημιουργικών, ζ) η χορήγηση υποτροφιών σε μέλη του δημιουργικού-καλλιτεχνικού τομέα, η) σύσταση και λειτουργία ενός –φυσικού και ψηφιακού- κόμβου πληροφόρησης στις εγκαταστάσεις του «ΑΚΡΟΠΟΛ ΑΚΡΟΣ», ώστε η δραστηριοποιούμενοι στην πολιτιστική και δημιουργική οικονομία να ενημερώνονται για ζητήματα του τομέα, τις δράσεις και τις δυνατότητες προώθησης των έργων στην Ελλάδα και το εξωτερικό (Ν. 4820/2020, άρθρο 2).

Ως προς το γενικό κοινό, το «ΑΚΡΟΠΟΛ ΑΚΡΟΣ» στοχεύει επίσης στη διεξαγωγή μελετών και ερευνών για τη συμμετοχή στον σύγχρονο πολιτισμό, τη διάχυση της σύγχρονης καλλιτεχνικής δημιουργίας και τον σχεδιασμό πολιτικών ανάπτυξης κοινού, τη διοργάνωση δράσεων, εκδηλώσεων και εκθέσεων στο κτήριο και στην ευρύτερη περιοχή, την ανάπτυξη και υλοποίηση εκπαιδευτικών προγραμμάτων για παιδιά, οικογένειες και ευάλωτες κοινωνικές ομάδες (ηλικιωμένους/ες, ΑΜΕΑ κλπ.), καθώς και την αναζωογόνηση της ευρύτερης περιοχής στην κατεύθυνση της δημιουργίας ενός νέου προορισμού πολιτισμού και αναψυχής. Ως προς αυτό το σκέλος, ο νέος φορέας αναμένεται να συνδράμει στη δημιουργία ενός νέου προορισμού πολιτισμού και αναψυχής, σε συνδυασμό με το Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, το Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο και τους λοιπούς πολιτιστικούς φορείς και επιχειρήσεις της περιοχής. Αυτό σχεδιάζεται να πραγματοποιηθεί μέσω της ανάπτυξης κοινοτικών προγραμμάτων -

σύμφωνα και με τις διεθνείς τάσεις τοπικής πολιτιστικής ανάπτυξης- καλλιεργώντας βιώσιμες και συνεκτικές σχέσεις με κοινό και περιοίκους (Ν. 4820/2020, άρθρο 2).

Εικόνα 13: Άποψη του Ακροπόλ από την οδό Αβέρωφ. Το κτήριο σχεδιάστηκε από τον αρχιτέκτονα Σ. Μαγιάση και κατασκευάστηκε μεταξύ 1926-1928. Πηγή: <https://www.culture.gov.gr/el/Information/SitePages/view.aspx?nID=2390> τελευταία πρόσβαση: 15/09/2020.

Αφήνοντας τις παλιότερες και πρόσφατες εξελίξεις στο ζήτημα του αστικού ανασχεδιασμού της Αθήνας, με σκοπό την ενίσχυση της πολιτιστικής ανάπτυξης, μπορούμε να εντοπίσουμε τις τάσεις, καθώς και κρίσιμα ζητήματα για τη μελλοντική του εξέλιξη. Η δημόσια συζήτηση για την πόλη περιλαμβάνει όλο και περισσότερο ζητήματα της ενίσχυσης της πολιτιστικής της φυσιογνωμίας, μέσω κυρίως νέων υποδομών. Συχνά, υπάρχουν αναφορές και σχεδιασμοί για την πολιτιστική ζωή στις γειτονιές του κέντρου (Κυψέλη, Μεταξουργείο, Εξάρχεια, Παγκράτι) και της αξιοποίησης διαθέσιμων χώρων εκτός κέντρου για διενέργεια πολιτιστικών εκδηλώσεων (π.χ. Ελληνικό και ολυμπιακές εγκαταστάσεις). Όμως, η συζήτηση γίνεται κατά βάση ad hoc, με την ευκαιρία της προσέλκυσης καλλιτεχνών και πολιτιστικών δραστηριοτήτων σε μια περιοχή, ή λόγω της ύπαρξης κενού χώρου που αξιοποιείται περιστασιακά για πολιτιστικές εκδηλώσεις.

Πρόσφατα, η Έκθεση Palmer⁶, με τίτλο “Athens City Resilience Through Culture” περιείχε μια σειρά από προτάσεις για την πολιτιστική ανάπτυξη του Δήμου της Αθήνας, κυρίως υπό το πρίσμα της ανάπτυξης των πολιτιστικών και δημιουργικών βιομηχανιών και της αστικής ανθεκτικότητας. Η έμφαση δόθηκε κυρίως στην ανάπτυξη δεξιοτήτων, ειδικά σε σχέση με την υιοθέτηση νομικού καθεστώτος και της αναζήτησης πηγών χρηματοδότησης (Palmer, 2018, σ. 18). Ως προς τη σχέση πολιτισμού και πόλης, οι προτάσεις της μελέτης εστίασαν στη χρήση του δημόσιου χώρου για βραχυπρόθεσμες εκδηλώσεις και παρεμβάσεις, με κριτήριο την επιλογή χώρων που αναδεικνύουν τη μακροπρόθεσμη δυναμική εκδηλώσεων και καλλιτεχνικών παρεμβάσεων. Στην Έκθεση διαπιστώνεται ότι τα πολιτιστικά προγράμματα που πραγματοποιούνται στις γειτονιές της Αθήνας είναι ασύνδετα και σποραδικά, χωρίς επίδραση σε ευάλωτες ομάδες όπως οι μετανάστες/τριες και πρόσφυγες, τα παιδιά, οι ηλικιωμένοι και τα ΑΜΕΑ. Επίσης, υποστηρίχθηκε ότι η συνεργασία μεταξύ των γειτονιών, θα φέρει καλύτερα από τα σημερινά αποτελέσματα, όπως και η αξιοποίηση κτηρίων που δεν χρησιμοποιούνται για τους σκοπούς της πολιτιστικής παραγωγής (Palmer, 2018, σσ.20-22).

Σε επίπεδο περιφέρειας Αττικής, η δημιουργική οικονομία εντάχθηκε στη Στρατηγική Έξυπνης Εξειδίκευσης της προγραμματικής περιόδου 2014-2020, συνεκτιμώντας την παράδοση και τη δυναμική σε μια σειρά από τομείς, όπως οι τέχνες, η χειροτεχνία και οι μεταποιητικοί κλάδοι με έντονο δημιουργικό στοιχείο. Ο πολιτισμός εντάσσεται στους στρατηγικούς στόχους της περιφέρειας, συμπεριλαμβάνοντας έργα στον τομέα του πολιτισμού, χωρίς ωστόσο να καθίσταται κρίσιμη η χωρική διάστασή τους (Περιφέρεια Αττικής, 2015, σσ.265-266). Γενικότερα, στην αθηναϊκή περίπτωση αν και εντοπίζονται κοινά στοιχεία με τις διεθνείς περιπτώσεις -αρχική συγκέντρωση στο κέντρο, διαμόρφωση πολιτιστικών συσπειρώσεων, τάσεις αποκέντρωσης και προαστιοποίησης- απουσιάζει το στοιχείο της συστηματικής ανάπτυξης πολιτιστικών περιοχών είτε αξιοποιώντας τις υπάρχουσες κλαδικές συσπειρώσεις είτε στη βάση της ανάδειξης της φυσιογνωμίας κάθε περιοχής. Η πολιτιστική ανάπτυξη σχεδιάζεται στη βάση της διαθεσιμότητας γης, ακολουθώντας σε πολλές περιπτώσεις τους σχεδιασμούς του ιδιωτικού τομέα, ενώ απουσιάζει ένας συνδυασμός διαφορετικών τομεακών πολιτικών για την αντιμετώπιση των χωροκοινωνικών επιδράσεων, παρότι υπάρχει τόσο διεθνής όσο και εγχώρια εμπειρία.

⁶ Η Έκθεση συντάχθηκε για λογαριασμό του Βρετανικού Συμβουλίου και χρηματοδότηση από το Ίδρυμα Ροκφέλερ στο πλαίσιο του προγράμματος “Resilient Cities”.

6. Συμπερασματικές παρατηρήσεις

Στην παρούσα εργασία εξετάστηκε το θέμα της εγκατάστασης και συγκέντρωσης πολιτιστικών υποδομών και δραστηριοτήτων σε αστικές περιοχές. Λήφθηκε υπόψη το σύγχρονο πλαίσιο εντός του οποίου διεξάγεται η δημόσια συζήτηση και διαμορφώνονται οι δημόσιες πολιτικές για την πολιτιστική ανάπτυξη στον αστικό χώρο. Από αυτή την άποψη, πόλη και πολιτιστικός τομέας είναι στενά συνδεδεμένοι, αναπτύσσοντας έντονη αλληλεπίδραση μεταξύ τους. Επομένως, λήφθηκε αφενός υπόψη το μέχρι σήμερα κυρίαρχο πλαίσιο της «δημιουργικής πόλης», σύμφωνα με το οποίο οι δραστηριότητες της πολιτιστικής και δημιουργικής οικονομίας βελτιώνουν την αστική εικόνα και την ελκυστικότητα των πόλεων για κατοίκους και επισκέπτες, καθώς και η σύγχρονη με αυτό κριτική για τις αρνητικές επιδράσεις των διαδικασιών gentrification στις συνθήκες της πολιτιστικής παραγωγής και της ζωής των κατοίκων.

Ο πολιτισμός και η δημιουργικότητα περιλαμβάνεται στα πρωτόκολλα ανάπτυξης σε όλες τις πόλεις, παντού στον κόσμο. Όπως όμως αναφέρει και ο Mould (2018, σσ. 124-126), απαιτείται πλέον μια στροφή στη λαϊκή δημιουργικότητα, καθώς το τρέχον παράδειγμα της δημιουργικής πόλης, δεν κάνει τίποτα άλλο από τη συνέχιση του gentrification. Οι πόλεις χάνουν τον διακριτό τους χαρακτήρα και τα όμορφα μέρη τείνουν να χάνουν την ελκυστικότητά τους για τους δημιουργικούς ανθρώπους.

Η κριτική αυτή μοιάζει να επαναφέρει στις αρχικές κριτικές της δεκαετίας του '90 για τις πολιτικές πολιτιστικής ανάπτυξης των μεγάλων δυτικών μητροπόλεων. Πλέον, καθώς οι δημιουργικές στρατηγικές έχουν γενικευτεί και εισαχθεί με τη μορφή προτάσεων πολιτικής σε πολλές πόλεις παγκοσμίως, επιχειρήθηκε στο πλαίσιο της εργασίας αυτής να ανιχνευθούν οι τάσεις που παρατηρούνται στην Αθήνα -η οποία συγκεντρώνει τον κύριο όγκο της πολιτιστικής δραστηριότητας της χώρας- ερχόμενη σε διάλογο με δύο περιπτώσεις από την αστική περιφέρεια δύο ευρωπαϊκών μητροπόλεων με ιστορική εμπειρία σε αυτόν τον τομέα, το Άμστερνταμ και το Παρίσι.

Με βάση την ιστορική εξέλιξη των πολιτιστικών συγκεντρώσεων στην Αθήνα, παρατηρούμε πως πλάι στους παλιούς, σταθερούς πυρήνες που προέκυψαν από την αυθόρμητη συγκέντρωση των πολιτιστικών παραγωγών, ο σχεδιασμός του χώρου επεκτείνει τον χώρο της πολιτιστικής δραστηριότητας, όλο και περισσότερο εκτός κέντρου. Από τον άξονα της Πειραιώς που κυριάρχησε στη δημόσια παρέμβαση κατά τη δεκαετία του '90, στη συνέχεια στον άξονα της λεωφόρου Συγγρού και στο παράκτιο

μέτωπο και τέλος στον Πειραιά, η γεωγραφία των πολιτιστικών υποδομών αποκεντρώνεται. Το γεγονός αυτό είναι από μία άποψη θετικό για την ενίσχυση της χωροκοινωνικής δικαιοσύνης, ως προς την πρόσβαση στον πολιτισμό. Όμως, στην πραγματικότητα, αυτό που κινητοποιεί τη διαδικασία αυτή, είναι η διαθεσιμότητα μεγάλων εκτάσεων γης, καθαρών από ιδιοκτησιακής άποψης και αρκετά οικονομικών, για τη δημιουργία επιβλητικών, ελκυστικών εγκαταστάσεων.

Η εμπειρία από αυτή τη μέθοδο χωροθέτησης των πολιτιστικών εγκαταστάσεων υπάρχει πλέον και στην Ελλάδα, όπως υπήρξε και σε άλλες πόλεις. Πρόκειται για μια πολιτιστική ανάπτυξη που δεν λαμβάνει υπόψη της τις συνθήκες της καθημερινής ζωής στην πόλη και τη σημασία αφενός της σύνδεσης των πολιτιστικών εγχειρημάτων με την τοπική ζωή. Οι νέες πολιτιστικές συγκεντρώσεις αυτού του τύπου βιώνονται ως προορισμοί για τα μητροπολιτικά μεσαία στρώματα και τους τουρίστες, αποξενώνοντας τους υπόλοιπους κατοίκους από τη διαδικασία, συμπληρώνοντας χωρικά τις διαδικασίες τουριστικοποίησης του αστικού κέντρου.

Η αναφορά στις προαστιακές περιοχές του Bijlmer και της Plaine Commune, αποτελεί μια καλή αφορμή, να αντλήσουμε εικόνες από αντίστοιχους -προγενέστερους και σύγχρονους- τρόπους επέκτασης του πολιτιστικού χώρου της πόλης στις άμεσες οικιστικές προεκτάσεις του αστικού κέντρου και να διερευνήσουμε όρια και δυνατότητες. Σε καμία από τις δύο περιπτώσεις, ο πολιτιστικός τομέας –παρά το θετικό αξιακό φορτίο που φέρει- δεν συνέβαλλε αυτόματα στη βελτίωση της αστικής ποιότητας ζωής και στην ενίσχυση της χωροκοινωνικής δικαιοσύνης. Αντίθετα, μια εγκατάσταση που δεν λαμβάνει υπόψη κοινωνικές συνθήκες, τείνει στη διαμόρφωση συνθηκών χωροκοινωνικής πόλωσης.

Για τον σκοπό αυτό κρίνεται καταρχάς αναγκαίος ένας συνολικός σχεδιασμός τόσο σε κεντρικό πολιτικό και μητροπολιτικό επίπεδο, όσο και στο επίπεδο του δήμου, ο οποίος να λαμβάνει υπόψη τόσο τις ανάγκες του πολιτιστικού τομέα, όσο και τις ανάγκες των κατοίκων. Η συμπερίληψη της τοπικής πολιτιστικής φυσιογνωμίας και παραγωγής είναι καταρχάς σημαντική προς την κατεύθυνση οικειοποίησης του πολιτιστικού σχεδιασμού. Επίσης, είναι κρίσιμη η σύνδεση του προγράμματος πολιτιστικής ανάπτυξης με άλλους τομείς της πολιτικής για την πόλη, όπως είναι κυρίως η πολιτική γης και κατοικίας, η πολιτική απασχόλησης και η εκπαίδευση.

Όμως και στην περίπτωση συνολικότερου σχεδιασμό του αστικού χώρου εντός του οποίου αναπτύσσονται οι πολιτιστικές υποδομές και δραστηριότητες, τα αποτελέσματα δεν είναι απαραίτητα θετικά μεσοπρόθεσμα. Επομένως, σε αυτό είναι αναγκαίος ο συμμετοχικός σχεδιασμός της πολιτιστικής ανάπτυξης. Σε αυτό το επίπεδο, οπωσδήποτε η περίπτωση της Αθήνας δεν ανταποκρίνεται, ενώ και στις άλλες δύο περιπτώσεις βλέπουμε πως υπάρχουν σημαντικά κενά. Η μετατόπιση στην εφαρμογή μεθόδων συμμετοχικού σχεδιασμού, μπορεί να ενισχύσει τη φωνή των ίδιων των καλλιτεχνών και των κατοίκων, ιδίως των πλέον επισφαλών υποκειμένων, εφόσον προβλεφθούν τρόποι ενίσχυσης της βαρύτητας της φωνής τους στις διαδικασίες αυτές.

Σε μια περίοδο κατά την οποία η δημιουργική στρατηγική αφενός έχει επεκτείνει το γεωγραφικό πλαίσιο αναφοράς της, ενώ από την άλλη έχει δείξει τα όριά της αποτελεσματικότητάς της, προκύπτει η αναγκαιότητα η πολιτική για την πολιτιστική ανάπτυξη -ειδικά στην ελληνική και αθηναϊκή περίπτωση να επανασυνδεθεί με τον χώρο. Με αυτό εννοείται μια αντίληψη της του χώρου που εκτός της υλικής του διάστασης περιλαμβάνει και την αντίληψή της κοινωνικής του διάστασης, του χώρου δηλαδή ως κοινωνικής σχέσης.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Abdou, A. (2017) Exploring notions of fair practice in urban renewal and the position of post-colonial citizens in Amsterdam's Bijlmer. *Journal of European Studies*, 47(2), pp.190-202.

Andres L., Grésillon B. (2011) Les figures de la friche dans les villes culturelles et créatives. Regards croisés européens, *L'Espace géographique*, 40(1), pp. 15-30.

Atkinson, R. (2002) *Does Gentrification Help or Harm Urban Neighbourhoods? An Assessment of the Evidence-base in the Context of New Urban Agenda*. ESRC Centre for Neighbourhood Research, Bristol.

BCG/ΙΣΝ (2016) *Μελέτη Επιδράσεων ΚΠΙΣΝ: Έκθεση για το Διοικητικό Συμβούλιο του ΙΣΝ*. Διαθέσιμο σε: <https://www.snf.org/media/4960636/SNFCC-Impact-Study-Detailed-Report-GR.pdf> τελευταία πρόσβαση: 18/09/2020.

Belkind, L. (2013) The Negotiated Urbanism of Grand Paris Express. *Métropolitiques, eu*. Διαθέσιμο σε: <https://metropolitiques.eu/IMG/pdf/met-belkind.pdf> τελευταία πρόσβαση: 17/09/2020.

Bianchini, F. (1994) Remaking European Cities: the Role of Cultural Policies. In Bianchini, F. and Parkinson, M. (eds.) *Cultural policy and urban regeneration: the West European experience*. Manchester University Press, pp. 1-21.

Blanc, C. (2010) *Le Grand Paris du XXIe siècle*, Le cherche Midi.

Bourdieu, P. (1984). *Distinction: A social critique of the judgement of taste*. Harvard university press.

Castells, M. (1972) *La Question Urbaine*, Maspero, Paris.

CDT Plaine Commune. (2014).

Chapain, C and Sagot-Duvauroux, D. (2018) Cultural and creative clusters – a systematic literature review and a renewed research agenda, *Urban Research & Practice*. 13(3), pp.300-329.

Collard, S. (1996) Politics, culture and urban transformation in Jacques Chirac's Paris 1977-1995. *French cultural studies*, 7(19), pp.001-31.

Comunian, R. (2011) Rethinking the creative city: the role of complexity, networks and interactions in the urban creative economy. *Urban studies*, 48(6), pp.1157-1179.

Currid, E. and Williams S. (2010) The geography of buzz: art, culture and the social milieu in Los Angeles and New York. *Journal of Economic Geography*, 10(3), pp. 423-451.

Dukes, T. (2010) The role of local contexts: explaining the policy process of the URBAN programmes in Amsterdam and The Hague. *Urban Research & Practice*, 3(2), pp.159-176.

OMC Working Group (2018) *The Role of Public Policies in Developing Entrepreneurial and Innovation Potential of the Cultural and Creative Sectors*. European Union.

Evans, G. (2009) Creative spaces and the art of urban living. In Edensor, D. Leslie, S. Millington and N. Rantisi, (eds.) *Spaces of vernacular creativity: rethinking the cultural economy*. Abingdon: Routledge, pp. 19–32.

Florida, R. (2002) *The rise of the creative class*. New York: Basic books.

Florida, R., Mellander C., and Stollarick K. (2008) Inside the black box of regional development - human capital, the creative class and tolerance. *Journal of Economic Geography*, (8), pp. 615– 649.

Gertler, M.S. and Wolfe, D.A. (2006) Spaces of knowledge flows: Clusters in a global context. Clusters and regional development: *Critical reflections and explorations*, pp. 218-235.

Gómez, M.V. (1998) Reflective images: the case of urban regeneration in Glasgow and Bilbao. *International journal of urban and regional research*, 22(1), pp.106-121.

Gospodini, A. (2001) Urban waterfront redevelopment in Greek cities: A framework for redesigning space. *Cities*, 18(5), pp.285-295.

Grodach, C., Currid-Halkett, E., Foster, N. and Murdoch III, J. (2014) The location patterns of artistic clusters: A metro-and neighborhood-level analysis. *Urban Studies*, 51(13), pp.2822-2843.

Hall, P. (2000) Creative cities and economic development. *Urban studies*, 37(4), pp.639-649.

- Harvey, D. (1989) From Managerialism to Entrepreneurialism: Formation of Urban Governance in Late Capitalism. *Geografisker Annaler*, 71b, pp. 3–17.
- Jessop, B. (2002) Liberalism, neoliberalism, and urban governance: A state–theoretical perspective. *Antipode*, 34(3), pp. 452-472.
- Jongsma, E.D. (2019) *Working for the people: Research into resident participation in urban restructuring for Bijlmer-Oost, a case study of G-buurt Noord*. Master Thesis for Strategic Spatial Planning. Nijmegen School of Management. Radboud University.
- JRC, (2017) *The cultural and creative cities monitor*. European Union.
- Koskoletos S. and Polychroniadi K. (2019) *From Culture-led Development Planning to the Olympics: North-parisian Banlieues in the Grand Paris Era*, Presentation in the 8th International Conference of Critical Geography, April 19-23 2019, National Technical University: Athens.
- Lebeau, B. (2011) Urban Authorities and Economic Sectors. *European Spatial Research and Policy*, 18(1), pp. 41-51.
- Lebeau, B. (2014) Une ‘banlieue créative’ dans le Grand Paris? *EchoGéo* (27).
- Lees, L. (2008) Gentrification and social mixing: towards an inclusive urban renaissance? *Urban Studies*, 45(12), pp. 2449-2470.
- Lefebvre, H. (1974;1991) *La Production de l'espace*. Anthropos : Paris.
- Lefebvre, H. (1996) *Writings on cities*. translated and edited by E. Kofman and E. Lebas, Blackwell, Malden MA and Oxford.
- Ley, D. (2003) Artists, aestheticisation and the field of gentrification. *Urban studies*. 40(12), pp. 2527-2544.
- Maloutas, T. (2010) Mobilité sociale et ségrégation à Athènes. *Actes de la recherche en sciences sociales* (4), pp.2-21.
- Markusen, A. and Gadwa, A. (2010) Arts and culture in urban or regional planning: A review and research agenda. *Journal of planning education and research*, 29(3), pp. 379-391.
- Markusen, A. and Schrock G. (2006) The artistic dividend: Urban artistic specialisation and economic development implications”, *Urban studies*, 43(10), pp. 1661-1686.

- Massey, D. (1984) Introduction: Geography matters in Massey, D., Allen, J. and Anderson, J. eds., 1984. *Geography matters!: a reader*. Cambridge University Press.
- Mommaas, H. (2004) Cultural clusters and the post-industrial city: towards the remapping of urban cultural policy. *Urban studies*, 41(3), pp.507-532.
- Mould, O. (2018) *Against Creativity*. Verso Books.
- Palmer, R. (2018) *Athens City Resilience through Culture*. British Council: Athens.
- Panitch, L. Gindin, S. (2012) *The making of global capitalism*. Verso Books.
- Peck J. (2005) Struggling with the Creative Class. *International Journal of Urban and Regional Research*, 29(4), pp.740-770.
- Phelps, N.A. (2012) The sub-creative economy of the suburbs in question. *International Journal of Cultural Studies*, 15(3), pp.259-271.
- Plaza, B., Tironi, M. and Haarich, S.N. (2009) Bilbao's art scene and the “Guggenheim effect” revisited. *European Planning Studies*, 17(11), pp.1711-1729.
- Porter, M.E. (1998) Clusters and the new economics of competition. *Harvard Business Review*, vol. 76, no. 6, pp. 77-90.
- Power, D. and Scott A. J. (2004) *Cultural industries and the production of culture*. Routledge: London and New York.
- Raad, L. (2012) Pratiques et représentations des couches moyennes en banlieue rouge: stratégies résidentielles et ancrage territorial. *Espaces et sociétés*, (1), pp. 91-110.
- Ribera-Fumaz, R. (2009) From urban political economy to cultural political economy: rethinking culture and economy in and beyond the urban. *Progress in Human Geography*, 33(4), pp. 447- 465.
- Rose, D. (1984) Rethinking gentrification: beyond the uneven development of Marxist urban theory. *Environment and Planning D: Society and Space*, 2(1), pp. 47-74.
- Rustenholz, A. (2015) *De la banlieue rouge au Grand Paris. D'Ivry à Clichy et de Saint-Ouen à Charenton*. Fabrique (La): Paris.
- Scott A. J. (1998) French Cinema: Economy, Policy, and Place in the Making of a Cultural Products Industry, *Theory, Culture and Society*, (17), pp. 1 – 37.
- Scott, A. J. (2000) *The cultural economy of cities: essays on the geography of image producing industries*. Sage Publications.

- Scott, A. J. (2001) Capitalism, Cities and the Production of Symbolic Forms. *Transactions of the Institute of British Geographers*, 26(1), pp.11-23.
- Scott A. J. (2007) Capitalism and urbanization in a new key? The cognitive-cultural dimension. *Social Forces*, 85(4), pp. 1465-1482.
- van Schaik, M. (2018) *Spaces of culture: A trialectic analysis of the recent developments of cultural venues in Amsterdam*. Tilburg University.
- Shaw, K. (2005) Local limits to gentrification: implications for a new urban policy, in Atkinson, R. and Bridge G. (eds), *Gentrification in the global context: the new urban colonialism*. Routledge, pp. 256-564.
- UNDP-UNCTAD (2008) *Creative economy report 2008. The challenge of assessing the creative economy towards informed policy-making*.
- UNESCO (2013) *Creative economy report. Special edition: Widening local development pathways*.
- Wassenberg, F. (2013) *Large housing estates: Ideas, rise, fall and recovery: The Bijlmermeer and beyond* (vol. 48). IOS Press.
- Wolfe D. and Gertler M. (2006) Clusters from the Inside and Out: Local Dynamics and Global Linkages in Cumbers A. and MacKinnon D. (eds.) *Clusters in Urban and Regional Development*. Routledge: London and New York, pp. 101-123.
- Zebracki, M. (2011) Does cultural policy matter in public-art production? The Netherlands and Flanders compared, 1945–present. *Environment and Planning A*, 43(12), pp.2953-2970.
- Zukin, S. (1996a) Space and Symbols in an Age of Decline, in *Re-presenting the City*. Palgrave, London, pp. 43-59.
- Zukin, S. (1996b) Whose Culture? Whose City in Feinstein, S., and Scott C. (eds.) *Readings in urban theory*. Blackwell: Oxford.
- Zukin, S. (2008) Consuming authenticity: From outposts of difference to means of exclusion. *Cultural Studies*, 22(5), pp: 724-748.

Ελληνόγλωσση Βιβλιογραφία

Αλεξανδρή, Γ. (2013) *Χωρικές και Κοινωνικές Μεταβολές στο κέντρο της Αθήνας: η περίπτωση του Μεταξουργείου*. Διδακτορική Διατριβή: Τμήμα Γεωγραφίας, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο.

Αλεξανδρή, Γ. (2015) «Εξευγενισμός» (*gentrification*) στις γειτονιές του αθηναϊκού κέντρου. *Κοινωνικός Άτλαντας της Αθήνας/ Athens Social Atlas*. Διαθέσιμο: t.ly/r3zn τελευταία πρόσβαση: 01/09/2020.

Αυδίκος, Β. (2014) *Οι Πολιτιστικές και Δημιουργικές Βιομηχανίες στην Ελλάδα*. Επίκεντρο: Αθήνα.

Βαΐου Ντ. και Χατζημιχάλης Κ. (2012) *Ο Χώρος στην Αριστερή Σκέψη*. Ινστιτούτο Νίκος Πουλαντζάς/ Νήσος: Αθήνα.

Γεωργίου, Α. (2015) Η εξέλιξη του αριθμού και της χωροθέτησης των κινηματογραφικών αιθουσών την περίοδο 1950 – 2015. *Κοινωνικός Άτλαντας της Αθήνας/ Athens Social Atlas*. Διαθέσιμο: t.ly/unk0 τελευταία πρόσβαση: 01/09/2020.

Δέφνερ, Α.Μ., Λάλου, Γ., Ψαθά, Ε. (2015α) Θέατρα. *Κοινωνικός Άτλαντας της Αθήνας/ Athens Social Atlas*. Διαθέσιμο: t.ly/1kxt τελευταία πρόσβαση: 01/09/2020.

Δέφνερ, Α.Μ., Καραχάλης, Ν., Κατσαφάδου, Σ. (2015β) Τα Μουσεία της πόλης. *Κοινωνικός Άτλαντας της Αθήνας/ Athens Social Atlas*. Διαθέσιμο: t.ly/e9WU τελευταία πρόσβαση: 01/09/2020.

Δημητρόπουλος, Γ. (2020) Το Κουκάκι μέσα από τα μάτια επτά κατοίκων του: Τόπος διαμονής και διέλευσης. *Κοινωνικός Άτλαντας της Αθήνας/ Athens Social Atlas*. Διαθέσιμο: t.ly/uUU4 τελευταία πρόσβαση: 15/09/2020.

Καραχάλης, Ν. (2006) *Πολιτισμός και τοπική ανάπτυξη: ο ρόλος των πολιτιστικών και τουριστικών περιοχών στη σύγχρονη πόλη*. Διδακτορική διατριβή: Πάντειο Πανεπιστήμιο.

Καραχάλης, Ν. (2009) *Πολιτιστικές Περιοχές, Αστική Ανάπλαση και Εξευγενισμός: στην Αθήνα, στο Μάντσεστερ και στη Βαρκελώνη*. Ανακοίνωση στο 9^ο Πανελλήνιο Γεωγραφικό Συνέδριο.

Διαθέσιμο: <https://www.researchgate.net/publication/342748152> τελευταία πρόσβαση: 20/08/2020.

Κοσκολέτος, Σ. (2017) *Η Plaine Commune στο Grand Paris: επιδιώξεις ανάπτυξης μέσω του πολιτισμού στα προάστια του Παρισιού*, Μεταπτυχιακή Διατριβή. Τμήμα Γεωγραφίας: Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο, Επιβλέπων Καθηγητής: Κωστής Χατζημιχάλης.

Λαζαρέτου, Σ. (2014) *Η έξυπνη οικονομία: Πολιτιστικές και δημιουργικές βιομηχανίες στην Ελλάδα. Μπορούν να αποτελέσουν προοπτική εξόδου από την κρίση*. Τράπεζα της Ελλάδος, Νο, 175.

Μαρίνος, Γ. (2014) *Κέντρο Πολιτισμού Ίδρυμα Σταύρος Νιάρχος και Αστική Πραγματικότητα*. Διπλωματική Εργασία. Σχολή Αγρονόμων και Τοπογράφων Μηχανικών: ΕΜΠ.

Μάρκου, Μ. (2015) Έργα ανάπλασης στο μέτωπο του Φαληρικού Όρμου. *Κοινωνικός Άτλαντας της Αθήνας/ Athens Social Atlas*. Διαθέσιμο: t.ly/Gb4V τελευταία πρόσβαση: 15/09/2020.

Ντεμπόρ, Γκ. (1992;2016) *Η Κοινωνία του Θεάματος*. Μεταίχμιο: Αθήνα.

ΟΛΠ Α.Ε. (2010) *Πολιτιστική Ακτή Πειραιά. Έκθεση Συνοδεύουσα την Πρόταση Γενικής Διάταξης. Master Plan*. Διαθέσιμο: t.ly/wScT τελευταία πρόσβαση: 15/09/2020.

Περιφέρεια Αττικής (2015) *Πενταετές Επιχειρησιακό Πρόγραμμα 2014-2019: Α' Φάση- Στρατηγικός Σχεδιασμός*. Διαθέσιμο: t.ly/gP8q τελευταία πρόσβαση: 15/09/2020.

Σουλιώτης Ν. (2008) Διεύρυνση του κοινού, εκλέπτυνση των διακρίσεων: Κοινωνική κατασκευή της ζήτησης στην αθηναϊκή συμβολική οικονομία από τα μέσα της δεκαετίας του 70 ως σήμερα», στο Δ. Εμμανουήλ, Ε. Ζακοπούλου, Ρ. Καυταντζόγυ, Θ. Μαλούτας, Α. Χατζηγιάννη (επιμ.), *Κοινωνικοί και χωρικοί μετασχηματισμοί στην Αθήνα του 21ου Αιώνα*, Αθήνα. ΕΚΚΕ, σσ. 279-320.

Σουλιώτης, Ν. (2013) Συμβολική οικονομία στο ιστορικό κέντρο της Αθήνας: αποτίμηση και προοπτικές για μια νέα αστική πολιτική. *Το κέντρο της Αθήνας ως πολιτικό διακύβευμα*. ΕΚΚΕ, Αθήνα, σσ.91-117.

Τσώκος – Παππάς Α. (2012) *Πολιτιστική Ακτή Πειραιά: Ανάλυση και Κριτική*, Διάλεξη: Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών: ΕΜΠ

ΥΠΠΟΑ/ΠΠΑ, 2017. *Μελέτη για τη χαρτογράφηση των πολιτιστικών και δημιουργικών βιομηχανιών στην Ελλάδα*.

Χαρντ Μ. και Νέγκρι Τ. (2002) *Η Αυτοκρατορία*. Scripta, Αθήνα.

Χορκχάμερ Μ. και Αντόρνο Τ. (1947;1986) *Η Διαλεκτική του Διαφωτισμού*. Ύψιλον: Αθήνα.

Νομοθεσία

N. 3342/2005. «Βιώσιμη ανάπτυξη και κοινωνική αξιοποίηση των Ολυμπιακών εγκαταστάσεων, αδειοδότηση, χρήσεις, λειτουργίες τους» (Α' 131).

N. 4416/2016. Τροποποίηση του ν. 4099/2012 (Α' 250) (ενσωμάτωση στην εθνική νομοθεσία της Οδηγίας 2014/91/ΕΕ/ L 257) και άλλες διατάξεις. (Α' 160).

N. 4708/2020. Κέντρο Πολιτισμού και Δημιουργίας ΑΚΡΟΠΟΛ και λοιπές διατάξεις. (Α' 140).

Προεδρικό Διάταγμα 21-09-1979: Περί χαρακτηρισμού ως παραδοσιακού τμήματος της πόλης των Αθηνών (Ιστορικό Κέντρο), (ΦΕΚ 567/Δ/1979).

Προεδρικό Διάταγμα 30-09-1982: Καθορισμός ειδικών χρήσεων γης στην περιοχή της Πλάκας του ρυμοτομικού σχεδίου Αθηνών, (ΦΕΚ 561/Δ/1982).

Διαδικτυακές Πηγές

Comité de vigilance JO 2024. Διαθέσιμο: <https://vigilancejo93.com/> τελευταία πρόσβαση: 17/09/2020.

Heerterveld Creative Community. Διαθέσιμο: <https://heesterveldcc.nl/> τελευταία πρόσβαση 17/09/2020.

ImagineIC. Διαθέσιμο: <http://www.imagineic.nl/english> τελευταία πρόσβαση: 17/09/2020.

Le 6B. Lieu de création et de diffusion. Διαθέσιμο: <t.ly/4PCd> τελευταία πρόσβαση: 10/09/2020.

Mains d'Oeuvres. Διαθέσιμο: <https://www.mainsdoeuvres.org/?lang=fr> τελευταία πρόσβαση: 17/09/2020.

Φεστιβάλ στη Θάλασσα. Διαθέσιμο: <https://lipasmatafestival.gr/> τελευταία πρόσβαση: 15/09/2020.

Ε.Π.
**ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΗ
ΔΗΜΟΣΙΟΥ
ΤΟΜΕΑ**

Με τη συγχρηματοδότηση της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης

Εθνική Σχολή Δημόσιας Διοίκησης και Αυτοδιοίκησης (ΕΣΔΔΑ)

Πειραιώς 211, ΤΚ 177 78, Ταύρος

τηλ.: 2131306349 , fax: 2131306479

www.ekdd.gr